

Міністерство освіти і науки України
Волинський національний університет імені Лесі Українки
Факультет філології та журналістики

Кафедра теорії літератури та зарубіжної літератури

На правах рукопису

БОЙКО ВАДИМ ВАСИЛЬОВИЧ

**ЩОДЕННИК Т. ШЕВЧЕНКА І ТРАДИЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ
МЕМУАРИСТИКИ В КОНТЕКСТІ ШКІЛЬНОГО ВИВЧЕННЯ**

Спеціальність: 014 «Середня освіта (Українська мова і література)»
Освітньо-професійна програма: «Середня освіта. Українська мова та література.
Світова література»

Робота на здобуття освітнього ступеня «магістр»

Науковий керівник:
Колошук Надія Георгіївна
доктор філологічних наук, професор

РЕКОМЕНДОВАНО ДО ЗАХИСТУ
Протокол № 6
засідання кафедри теорії літератури
та зарубіжної літератури
від 15 листопада 2024 р.

Завідувач кафедри

проф. Романов С. М.

Луцьк – 2024

АНОТАЦІЯ

Бойко В. В. Щоденник Т. Шевченка і традиції української мемуаристики в контексті шкільного вивчення: магістерська робота Бойка Вадима Васильовича; Волинський національний університет імені Лесі Українки. – Луцьк, 2024. – 58 с.

У магістерській роботі висвітлено жанрові особливості та тенденції розвитку української мемуаристики, досліджено щоденник Т. Шевченка як зразок художньо-документальної прози з урахуванням особливостей шкільного вивчення. Наукова новизна полягає в новому ракурсі дослідження шкільного курсу літератури, акценті на навчально-виховному потенціалі літератури non-fiction.

Значну увагу приділено характеристиці жанрових різновидів мемуаристики. З'ясовано особливості потрактування специфіки щоденника як жанру в українському літературознавстві (Г. Костюк, Б. Рубчак, Н. Стахнюк, К. Танчин та ін.).

Досліджено проблемно-тематичні, структурні та жанрові особливості «Журналу» Т. Шевченка. Схарактеризовано потенціал щоденника як джерела вивчення біографії письменника у школі.

Третій розділ присвячено аналізу мемуарного портрета Т. Шевченка у світлі спогадів М. Костомарова та автобіографії П. Куліша. Досліджено ідейні акценти спогадів, їхні жанрові та стилістичні особливості.

Ключові слова: вивчення української літератури в школі; мемуаристика; non-fiction; щоденник; «Журнал» Т. Шевченка; шевченкознавство.

ABSTRACT

Boiko V. V. T. Shevchenko's diary and the traditions of Ukrainian memoirs in the context of school studies: master's thesis of Boiko Vadym Vasylovych; Lesya Ukrainka Volyn National University. – Lutsk, 2023. – 58 p.

In the master's thesis the genre features and trends in the development of Ukrainian memoirs are highlighted. T. Shevchenko's diary as a sample of artistic and documentary prose, taking into account the peculiarities of school study, is examined. The scientific novelty lies in the new perspective of studying the school literature course, the emphasis on the educational potential of non-fiction literature.

Considerable attention is paid to the characteristics of genre varieties of memoirs. The peculiarities of the interpretation of the specifics of the diary as a genre in Ukrainian literary studies (H. Kostyuk, B. Rubchak, N. Stakhnyuk, K. Tanchyn, etc.) are clarified.

The problematic, thematic, structural and genre features of T. Shevchenko's "Journal" are investigated. The potential of the diary as a source for studying the writer's biography at school is characterized.

The third chapter is devoted to the analysis of the memoir portrait of T. Shevchenko in the light of the memoirs of M. Kostomarov and the autobiography of P. Kulish. The ideological accents of the memoirs, their genre and stylistic features are investigated.

Key words: studying Ukrainian literature at school; memoirs; non-fiction; diary; T. Shevchenko's "Journal"; Shevchenko studies.

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ МЕМУАРИСТИКИ	7
1.1. Навчально-виховний потенціал мемуаристики в шкільному курсі літератури	7
1.2. Українська мемуаристика: різновиди, тенденції розвитку	11
Висновки до розділу 1	23
РОЗДІЛ 2. ЩОДЕННИК Т. ШЕВЧЕНКА ЯК МЕМУАРНИЙ ТЕКСТ	25
2.1. «Журнал» Т. Шевченка: особистісний та соціально-історичний аспекти	25
2.2. Щоденник Т. Шевченка як джерело вивчення біографії письменника у шкільному курсі літератури (9 клас).....	32
Висновки до розділу 2	35
РОЗДІЛ 3. МЕМУАРНИЙ ПОРТРЕТ Т. ШЕВЧЕНКА.....	37
3.1. Творчість Т. Шевченка у світлі мемуарів М. Костомарова	38
3.2. Постать Т. Шевченка крізь призму автобіографії П. Куліша.....	41
Висновки до розділу 3	45
ВИСНОВКИ.....	47
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	51

ВСТУП

Актуальність теми обумовлена потребою цілісного вивчення літературного процесу у школі як мистецького та культурно-історичного явища. Залучення до шкільного курсу літератури художньо-документальних жанрів сприятиме формуванню культурологічних компетентностей, розвитку критичного мислення.

Щоденник Т. Шевченка – складник творчості основоположника нової української літератури. «Журнал» Т. Шевченка є зразком мемуарно-автобіографічного жанру, що містить документальні свідчення епохи і водночас є джерелом вивчення життєпису письменника у шкільному курсі літератури в 9 класі.

У сучасному літературознавстві вивчення українських мемуарних джерел належить до актуальних напрямів. У роботах Н. Колошук [24; 25], О. Рарицького [52; 53] сформульовано теоретичні основи досліджень художньо-документальної прози, проаналізовано мемуаристику ХХ ст. Різноманітними є студії, присвячені щоденнику Т. Шевченка (С. Єфремов [17], Н. Момон [42–44], Б. Рубчак [54] та ін.). Низка публікацій про літературу поп-fiction має навчально-методичний характер (О. Галич [11], Н. Волошина [9], М. Мимоход [37–40], Л. Овдійчук [45; 46], Г. Шовкопляс [74] та ін.).

Наукова новизна полягає в новому ракурсі дослідження шкільного курсу літератури.

Мета роботи – дослідити особливості щоденник Т. Шевченка та традиції української мемуаристики в контексті шкільного вивчення.

Поставлена мета реалізується в таких **завданнях**:

- схарактеризувати теоретико-методичні основи дослідження мемуаристики, зокрема проблему навчально-виховного потенціалу мемуаристики в шкільному курсі літератури та різновиди, тенденції розвитку української мемуаристики;

– проаналізувати щоденник Т. Шевченка як мемуарний текст, презентуючи особистісний та соціально-історичний аспекти, а також продемонструвати потенціал «Журналу» Т. Шевченка як джерела вивчення біографії письменника у шкільному курсі літератури;

– дослідити мемуарний портрет Т. Шевченка, зокрема у світлі спогадів М. Костомарова та крізь призму автобіографії П. Куліша.

Об’єкт дослідження. Об’єктом дослідження магістерської роботи є українська мемуаристика з проєкцією на шкільний курс української літератури.

Предмет дослідження – особливості використання мемуарних джерел під час вивчення творчості Т. Шевченка в 9 класі.

Методи дослідження. Окрім загальнонаукових методів аналізу та синтезу, за допомогою яких можна простежити сутнісні риси певного явища та схарактеризувати відповідні закономірності, у роботі використано культурно-історичний метод, елементи біографічного прочитання, психоаналізу та антиколоніального дискурсу.

Матеріал дослідження. Матеріалом дослідження є українські мемуарні джерела, програма з української літератури для 9 класу, підручники з української літератури для 9 класу.

Практичне значення одержаних результатів. Матеріали та висновки роботи можуть бути використані у шкільному курсі української літератури в 9 класі.

Апробація результатів та публікації. Окремі висновки магістерського проєкту апробовано під час роботи Міжнародної науково-практичної конференції «Орієнтири національної освіти в умовах сьогодення», проведеної на базі Волинського інституту післядипломної педагогічної освіти 17 травня 2024 р., що підтверджується публікацією тез у матеріалах конференції [6].

Поставлені мета й завдання обумовили відповідну структуру магістерської роботи. Вона складається зі вступу, трьох основних розділів, висновків та списку використаних джерел.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ МЕМУАРИСТИКИ

1.1. Навчально-виховний потенціал мемуаристики в шкільному курсі літератури

У базових освітніх документах визначено основні поняття освітнього процесу та особливості його реалізації. Орієнтованість на практичний складник визначає загальні тенденції освітнього процесу у школі. Як визначено в Законі України «Про освіту» (ухвалений Верховною Радою 5 вересня 2017 р.), «компетентність – динамічна комбінація знань, умінь, навичок, способів мислення, поглядів, цінностей, інших особистих якостей, що визначає здатність особи успішно соціалізуватися, провадити професійну та/або подальшу навчальну діяльність» [19].

У «Державному стандарті базової середньої освіти» (Постанова КМУ № 898 від 30.09.2020 року) визначено, що «метою мовно-літературної освітньої галузі є розвиток компетентних мовців і читачів із гуманістичним світоглядом, які володіють українською мовою, читають інформаційні та художні тексти, зокрема класичної та сучасної художньої літератури (української та зарубіжних), здатні спілкуватися мовами корінних народів і національних меншин, іноземними мовами для духовного, культурного та національного самовираження та міжкультурного діалогу, для збагачення емоційно-чуттєвого досвіду, творчої самореалізації, формування ціннісних орієнтацій і ставлень» [14]. Маркером успішної реалізації і загальних, і предметних компетентностей у мовно-літературній освітній галузі є вміння здобувача освіти не тільки грамотно будувати свій текст, як письмовий, так і усний, а й використовувати потенціал різних жанрів під час шкільного вивчення, а в перспективі це має стати основою успішного члена суспільства. Світоглядно-ціннісні засади формуються, зокрема, й увагою до мемуаристики, навчально-виховний потенціал якої є доречним і дуже важливим під час вивчення життєвого і

творчого шляху письменника. Це один із складників, що може забезпечити «національно-світоглядні підстави вивчення української літератури» [8, с. 51], як визначав засади методичного процесу вивчення української літератури О. Вертій.

Л. Овдійчук вважає, що ще у процесі підготовки майбутніх учителів української мови та літератури треба утверджувати необхідність вивчення мемуаристики, зокрема на засадах інтеграції [46]. Мемуарна спадщина письменників – складник історії літератури. Та життєвий шлях письменника – «це не лише хронологія подій (тобто зовнішня біографія), а й внутрішня біографія, які нерозривно пов'язані між собою <...>. За біографічними подіями приховано життя духовно-психологічне (сприйняття навколишнього, думки, почуття, емоції, враження). Саме це внутрішнє життя відображене в щоденниках, листах, спогадах» [46, с. 37]. Виховний аспект обґрунтовується тим, що «вивчення біографії письменника тісно пов'язане із самореалізацією майбутнього фахівця, адже емоційно сприйняті факти і події “запускають” його вольові, творчі, комунікативні, емоційноціннісні механізми пізнавальної активності, самовиховання та самоконтролю, стають критеріями самооцінки, спрямовують до професійного успіху» [46, с. 37]. Запропонований дослідницею інтеграційний підхід до вивчення мемуаристики «дає можливість актуалізувати знання студентів не тільки з літературознавчих дисциплін, а й з інших навчальних предметів: філософії, історії, культурології, психології, а також сформувати навички критичного мислення, реалізувати особистісний потенціал» [46, с. 37].

Учителі-практики узагальнюють, що викладання біографії письменника ґрунтується на таких принципах, як історизм, актуальність, психологізм та естетизм, пропонуючи серед завдань «дослідити мемуаристику: ознайомитися з листами, спогадами, щоденникам тощо і зробити відповідне повідомлення на уроці» [22]. «Мемуари і спогади додають до письменницької біографії дорогоцінні деталі, той самий “сирий” життєвий матеріал, що освіжає і поглиблює образ письменника», – пише Г. Шовкопляс. Водночас дослідниця

застерігає враховувати «суб'єктивний погляд автора спогадів», його позицію [74, с. 39].

Традиційним та обґрунтованим є вивчення біографії письменника в контексті його творчості [8; 11].

М. Мимоход акцентує на важливості врахування вікових психоемоційних особливостей здобувачів освіти [37–40]. Важливо звертати увагу на дитинство майбутнього письменника, наголошуючи на суттєвих моментах, які формували його особистість, розвивали творчі задатки. «Однак у різних класах треба обирати спогади, які зрозумілі і близькі учням відповідного віку і певного рівня розвитку, – зауважується в публікації «Вивчення мемуарів на уроках літератури у середніх класах». – Наприклад, у середніх класах слід пропонувати для вивчення оптимістичні, комічні, веселі моменти з життя, оскільки треба зважати на вразливу психіку школярів. У старших класах можна говорити вже про якийсь трагічний епізод, про важкі умови життя в тоталітарному суспільстві, про сталінізм. Вивчаючи біографії художників слова, у 5–8 класах неможливо не торкнутись повчальних життєвих епізодів українських класиків М. Рильського, П. Тичини, В. Сосюри, Остапа Вишні» [37].

На матеріалі багатих мемуарних джерел і науковці, і практики, і здобувачі освіти пропонують краще досягнути життєпис І. Франка [38], У. Самчука [75] та інших письменників діаспори [57], В. Стуса [45]. Важливо, що й вивчення літературного процесу кінця XX – початку XXI ст. у школі може бути увиразнено зверненням до мемуаристики В. Дрозда, А. Дімарова, І. Жиленко, В. П'янова [63]. Окрім пізнавальних завдань, студіювання різнопланових мемуарних джерел дозволяє відкрити новий кут зору на літератора, чия творчість усталена в потрактуваннях, побачити важливість людських взаємин, соціального контексту та різнопланових деталей. І йдеться не тільки про культурологічний чи соціальний дискурс, а й про розвиток критичного мислення, вміння працювати з джерелами різного типу, зрештою, потребу науково-дослідницького пошуку.

Безперечним є те, що культурно-історичний фон мемуарів, так би мовити, дух часу може зацікавити і тих учнів, які планують здобути фах історика. А в сучасних умовах такі знання можуть допомогти під час складання випускниками МПТ.

І спогади про літераторів, і письменницька мемуаристика містять багатий виховний потенціал. Для молоді мемуарний портрет письменника може слугувати зразком національної гідності, орієнтиром важливих світоглядних, лінгвістичних, соціально-політичних вирішень. Окремі аспекти цієї проблеми висвітлено в публікаціях В. Пустовіт [49], Л. Царик [75] та інших. Так, Л. Царик робить висновок, що «використання книги “На білому коні” на заняттях з літератури у закладах середньої та вищої освіти сприятиме донесенню до молоді правдивої історії української літератури 20–30-х р.р., дасть змогу представити панорамну картину розвитку літературного процесу. Мемуари письменника розкривають людську неоднозначність цілого ряду митців, політичних діячів. Вони слугують суттєвим доповненням до поширених образів, розтиражованих у масовій свідомості. Сприйняття мемуарів у поєднанні з інноваційними технологіями, інтерактивними методами навчання стимулює конструювати аналогії, паралелі, викликає особисті переживання. Різноманітні мемуарні твори У. Самчука “На коні вороному”, “П’ять по дванадцятій”, “Плянета Ді-Пі” теж сповнені нерозривним, тісним переплетенням інтимного, особистого, приватного з історичним і можуть активно використовуватись у процесі вивчення життєписів митців, чия творчість пов’язана із празькою поетичною школою, МУРом» [75, с. 166].

Вивчення таких мемуарних джерел сприятиме формуванню активної громадянської позиції. І, можливо, досвід і розуміння важливих концептуальних питань авторитетними особистостями не відразу матимуть безпосередній вплив на світогляд учнів, але обов’язково сформують фон, на якому викристалізуються патріотичні переконання молоді. Зрештою, ідеологічні засади, сприйняті не за принципом обов’язкового вивчення, а у звичному побутово-психологічному контексті життєпису сприймаються

органічно. Навіть на інформаційному рівні доречно зауважити, що відомості, почерпнуті з мемуарних джерел, значною мірою є базовими в портреті сучасного інтелегента.

1.2. Українська мемуаристика: різновиди, тенденції розвитку

Як відомо, мемуари – «жанр, близький до історичної прози, наукової біографії, документально-історичних нарисів, нотатки про події минулого, свідком чи учасником яких був автор» [35, т. 2, с. 26]. «Визначальною ознакою жанру, – пише Ю. Ковалів, – є суб'єктивне поцінування автором відтворюваних історичних реалій із вибіркоким залученням необхідних документів, неповнота інформації, іноді й однобічне подання. Історична достовірність часто поєднується з художнім домислом, фактографічність, подієвість може виявитися штучною, приховувати подвійний погляд письменника, який свідомо чи несвідомо залежить від власних або корпоративних інтересів. Іноді особа автора опиняється в центрі оповіді, іноді – усувається на маргінеси тексту» [35, т. 2, с. 26].

Тому мемуаристику розглядають як явище художньо-документальної прози (non-fiction). О. Рарицький художньо-документальну літературу трактує «як метажанр, оскільки вона виявляє різножанрові сегменти, оформлені в єдине й завершене художнє ціле. У її межах викристалізовується своя система жанрів, які повною мірою функціонують лише в цій генологічній матриці. За нашим спостереженням, – пише дослідник, – слід розрізняти такі жанрові різновиди художньо-документального письменства, як епістолярій, мемуари, щоденники, записки, автобіографія, некролог, усна оповідь» [53, с. 29].

У літературознавстві усталеною є думка про такі форми мемуарів, як листи, «в яких адресант розмірковує над подіями сучасності», щоденники, «в яких поточні факти фіксуються у хронологічному порядку, їм дають особистісну оцінку, часто не призначену для розголосу», записники, «що були сукупністю принагідних нотаток» [35, т. 2, с. 26]. Як спостеріг Ю. Шевельов, «стиль листів якось мусить бути зв'язаний з літературними стилями доби. <...>

коли йдеться про листування літераторів, його використовують звичайно як матеріал для побудови біографії даного письменника на рівні з документами, щоденниками, спогадами <...>» [67, с. 26].

Як зауважує Ю. Ковалів, літературний портрет є складнішою жанровою формою, в ньому «відтворено не так біографію певного героя, як особливі події та риси, характерні для зображуваної постаті» [35, т. 2, с. 26]. Серед жанрів мемуаристики літературознавець виокремлює також «автобіографічні записки», які поширюються на початку ХХ ст. («Спогади слідчого» Д. Марковича, «Записки лікаря» М. Левицького) [35, т. 2, с. 26]. Дослідник також вважає, що есе Є. Маланюка, Ю. Шереха, У. Самчука та інших є близькими до мемуарів.

Серед жанрів мемуаристики часто розглядають і автобіографію. На думку Ю. Луцького, «різниця між автобіографіями і мемуарами головне в тому, що перші є довшими і всеохоплюючими з увагою на одній особі, а другі можуть бути фрагментами або спогадами не тільки про себе, але й про інших» [56, с. 7]. Окрім того, авторське визначення жанру автобіографії не завжди є об'єктивним. Так, «Автобіографія» М. Костомарова, написана на схилі літ, є яскравим мемуарним текстом.

М. Коцюбинська в сучасній українській мемуаристиці виокремлює такі різновиди (піджанри): «мемуарна есеїстика, мемуарна лірика, де домінують окремі кадри пам'яті, настроєність» [30, с. 23]; «докладні мемуарні “хроніки”, подієво розписані по роках, а то й буквально по днях» [30, с. 23]; синтетичні документальні дослідження, «де авторська оповідь чергується з документальними матеріалами, публікаціями минулих років, які творили інтелектуальну і мистецьку атмосферу» [30, с. 24]; родинна епопея [30, с. 26–27]; «династичне вивчення діячів української культури» [30, с. 27–29]. Принагідно зацитуємо: «Замість високих загальників про національну еліту, що їх залюбки виголошують на всіх рівнях, художня документалістика дає конкретну, із заглибленням в історію і психологію, картину родинних спільнот, розкриває діалектику зв'язків окремих особистостей і генерацій, робить спроби окреслити параметри династичної психології» [30, с. 28].

Закономірно, що мемуари допомагають розкрити формування ідейно-естетичних засад письменника, таємниці його творчої майстерності, оточення та впливи, «дух часу» і особистісний контекст. Все це – важливе джерело дослідження творчості, наприклад, таких аспектів, як автобіографічність, психологія творчості, вивчення проблематики текстів, питання текстології, а також культурно-історичних параметрів літературної доби і т. ін.

Літописні традиції Київської Русі започаткували в українській літературі жанр мемуарів. Добу бароко яскраво презентували козацькі літописи та щоденники козацької старшини. Це яскраве явище української мемуарно-історичної прози, яке справило значний уплив на розвиток літератури взагалі та історичної прози зокрема.

Як пише Ю. Ковалів, «Т. Шевченко (“Журнал”) започаткував новий етап розвитку українських М. які використовували П. Куліш, М. Костомаров, Ганна Барвінок, О. Петров у спогадах про Кирило-Мефодіївське братство, Я. Головацький (“Пережите й перестраждане”, 1885) – про “Руську трійцю”» [35, т. 2, с. 26]. У пошевченківську добу важливими є публікації спогадів сучасників основоположника української літератури, зокрема братів Лазаревських, М. Костомарова, Г. Честахівського, П. Куліша та ін. Іноді спогади про Т. Шевченка супроводжували видання його творів. Так, «Кобзар» (Прага, 1876) вийшов друком із «додатком споминок про Шевченка»: том перший – І. Тургенєва та Я. Полонського, другий – М. Костомарова та М. Микешина.

Упорядковані окремою книгою спогади про класиків Т. Шевченка, І. Франка та Лесю Українку мають чимало перевидань, які доповнюються новими матеріалами. У видавництві «Критика» 2023 р. побачили світ дві книги першого тому «Тарас Шевченко у спогадах. Критичне видання», яке упорядкували, підготували тексти, уклали коментарі та покажчики О. Боронь і М. Назаренко; науковий редактор – С. Росовецький; вступна стаття Г. Грабовича. Видання планується у трьох томах і семи книгах. Друге доповнене, перероблене видання «Спогади про Івана Франка» (упорядкування,

вступне слово та примітки М. Гнатюка) видав 2011 р. львівський «Каменярь». Двотомне видання «Спогади про Лесю Українку» упорядкувала Т. Скрипка: том перший побачив світ 2017 р. у видавництві «Темпора», другий – 2021 р. у видавництві «Астролябія».

«Спогади про неоклясиків» Юрія Клена (1947), збірник спогадів про М. Зерова, П. Филиповича і М. Драй-Хмару «Безсмертні» (1963), упорядкований М. Орестом, могли побачити світ тільки в діаспорі. Уявлення про 1920–1930-і роки в радянській Україні формував цикл мемуарів сексота Ю. Смолича «Розповідь про неспокій» («Розповідь про неспокій», 1968; «Розповідь про неспокій триває», 1969; «Розповіді про неспокій немає кінця», 1972), хоча цензура не відразу схвалила їх до друку. 2010 р. у т. 5 видання «Спадщина: Літературне джерелознавство. Текстологія» опубліковано текст Ю. Смолича «Мозаїка. З тих років (курйози)», це колоритні мемуарні нотатки, які презентували картину українського літературного побуту цього періоду.

Можна виокремити мемуарні матеріали, присвячені шістдесятництву та шістдесятникам. Видання «Не відлюбив свою тривогу ранню... Василь Стус – поет і людина: спогади, статті, листи, поезії / упоряд. Орач (Комар) О. Ю. Київ: Український письменник, 1993) побачило світ уже в незалежній Україні. У 1998 р. вийшли друком знакові видання: «Доброокий: спогади про Івана Світличного» (Київ: Час, 1998), упорядковані Леонілою і Надією Світличними, та М. Руденка «Найбільше диво – життя: спогади» (Київ; Едмонтон; Торонто: Таксон, 1998), яку 2020 р. перевидано в київському видавництві «Кліо». Спогади про В. Стуса упорядкував у двох книгах Б. Підгірний: «Нецензурний Стус» (Тернопіль: Підручники & посібники, 2002, 2003). Видавництво «Смолоскип» демонструє постійну увагу до проблем шістдесятництва. Так, мемуари та публіцистику В. Овсієнка «Світло людей» видано 2005 р. у двох книгах у співпраці з «Харківською Правозахисною Групою». Колективний портрет шістдесятництва створили І. Жиленко у книжці «Номо Feriens» (Київ: Смолоскип, 2011) та С. Кириченко – у «Люди не зі страху» (Київ: Смолоскип,

2013). 2015 р. побачили світ спогади про А. Горську «Алла Горська. Душа українського шістдесятництва» (Київ: Смолоскип, 2015).

Важливим пластом мемуаристики є спогади діячів української діаспори, за допомогою яких формується цілісна картина українського національного буття впродовж тривалого періоду. Слушно зауважує М. Коцюбинська: «Вони дуже важливі для розуміння розірваного на “там” і “тут” організму української культури, усвідомлення окремих пластів – інформативного, ідеологічного, психологічного, мистецького – як цілісності. Без цього неможливо дати сутнісну характеристику двох частин національного культурного доробку й визначити міру внеску діаспори в культурне відродження, у збереження України» [30, с. 9]. Численними є спогади політиків, учасників українського підпілля, громадських і культурних діячів, істориків, журналістів та ін. Спогади письменників У. Самчука (П'ять по дванадцятій. Буенос-Айрес: В-во Миколи Денисюка, 1954; На білому коні. Вінніпег: Інститут Дослідів Волині Товариство «Волинь», 1972; На коні вороному. Вінніпег: Інститут Дослідів Волині Товариство «Волинь», 1975; Планета Ді-Пі. Вінніпег: Інститут Дослідів Волині Накладом Товариства «Волинь», 1979), Д. Нитченка (Д. Чуба) (Від Зінькова до Мельборна: із хроніки мого життя. Мельборн: Байда, 1990; Під сонцем Австралії: з хроніки мого життя. Мельборн: Байда, 1994), Ю.Луцького (На перехресті. Луцьк: Ініціал, 1999) та інших – не тільки багате інформаційне джерело, насичене подіями та фактами, а й осмислення складних життєвих проблем та історичних етапів. Як зауважила М. Коцюбинська, «у спогадах діячів діаспори переконливо показано вrostання в інонаціональний культурний світ і водночас збереження своєї ідентичності – болючий складний процес з усіма його повчальними конфліктами, здобутками й втратами.

Чи не найприкметнішою ознакою цієї мемуаристики є критицизм, одвертість, прагнення не уникати гострих кутів, а навпаки, з'ясувати позиції, показувати “за” і “проти”» [30, с. 10–11].

Упорядковані окремим виданням спогади про письменників (як-от: Живий Осьмачка: спогади / ред. С. Козак. Детройт: «Українські вісті», 1998;

Неблудний син Великої Волині: спогади та матеріали про У. Самчука / упоряд. І. Нагорна. Рівне: Азалія, 2008) допомагають сформувати цілісне уявлення про творчий шлях автора та суспільно-політичні і культурно-історичні характеристики часу.

Спогади літературознавців, окрім зауваженого, доповнюють картину рецепції художнього твору, привідкривають таємниці в лабораторії створення критичного тексту, демонструють суб'єктивні складники у сферах «автор – читач – критик», «автор – редактор, видавець» і т. ін. Насичені подіями, фактами й рефлексіями спогади Г. Костюка «Зустрічі і прощання», видані в Едмонтоні Канадським Інститутом Українських Студій у двох книгах (Кн. 1. 1987; Кн. 2. 1998). Мемуари Г. Костюка перевидано в «Смолоскипі» 2008 р. Дві книги спогадів Ю. Шевельова «Я – мене – мені... (і довкруги)» (Харків, 2017; 2021) – унікальне джерело історії суспільно-політичного та культурного життя в Україні та Європі першої половини ХХ ст.

«Спомини» Й. Гірняка (Нью-Йорк, 1982), упорядковані Б. Бойчуком, презентують українське театральне життя на широкому тлі політичних і культурних подій. До слова, спогади також перевидано в Україні (Харків, 2022).

Взагалі спогади – важливий пласт культури, свідчення життя епохи крізь індивідуальну призму видатної особистості і водночас багатий біографічний матеріал про діяльність митця, громадського чи політичного діяча і т. ін.

Про увагу до мемуаристики свідчать і численні сучасні видання: Р. Корогодського «Спогади друзів, листування» (Київ: Дух і Літера, 2020); «Мирон Семенович Петровський та його доба: збірник спогадів» (Київ: Дух і Літера, 2023); Ю. Лавріненка «Мій сад у Арктиці та інші спогади» (Нью-Йорк; Київ: ВД «Простір», 2024) та ін.

М. Коцюбинська підмітила особливий кут зору автора таких текстів, рівень його самоусвідомленості і водночас вміння бачити себе в контексті історичного часу та простору: «Спогади, щоденники, листи – це завжди певне відсторонення, щаслива можливість подивитися на себе збоку, розповісти про

себе і “навколосебе” мовби у третій особі. Можливість самоочищення сповіддю, звільнення від тягара минулого, точніше своєрідне “обрубубування”, залишення його поза собою.

Мемуаристика <...> – це ознака певної зрілості як індивіда, так і суспільства. Усе залежить від того, як скористається автор можливостями, що їх відкриває цей вид літератури. Від його моральної позиції і вправності оповідача, уміння “піти в себе” і водночас вписатися в довколишнє, не розчинитись у частковостях, а стати над ними, не втративши смаку осяйної деталі, її історичної і буттєвої значущості.

Мемуаристика в її кращих проявах забезпечує дивовижний ефект присутності людини в тому чи тому історичному часі й просторі. В її світлі доба, подія, факт, особа стають для читача ближчими, “своїшими”. Мимоволі до сприйняття активно підключається його особистий (і “книжний») досвід, пізнавальний і моральний. Через паралелі, аналогії чи контрасти сприйняте стає чинником його свідомості, мовби його особистим переживанням» [30, с. 34–35].

Жанр щоденника зазвичай не орієнтований на публічне сприйняття, тому насамперед сприймається як особистісний текст; створений він, як правило, в монологічній формі. Щоденники визначних діячів стали документами історичного часу, їхнім духовним автопортретом на тлі доби. М. Коцюбинська влучно узагальнила: «Щоденник реалізує свідоме чи й підсвідоме *прагнення несфальшованої реальності* (тут і далі виділення в цитаті належить автору цитати. – В. Б.). У цьому його значення як для самого автора (потреба осмислення навколишнього і розкіш самоусвідомлення), так і для читачів. Уже *сама фіксація події* – чи то зовнішньої, реальної, чи внутрішньої (емоції, суб’єктивні враження і реакції, психологічні самотатки, світ індивідуальних переживань і самоаналізу) – *важлива як акт пізнання*. З цих цеглинок вибудовується образ середовища, житейська атмосфера, світ почувань і реакцій. Тобто автопортрет автора й образ доби» [30, с. 21].

Г. Костюк у передмові до першого тому щоденників В. Винниченка «Записники Володимира Винниченка» виокремив 4 форми (гатунки) цього жанру. Першим варіантом, на його думку, є щоденники, які «обдуманно пишуть з розрахунком на публікацію. У таких записах вони оминають свідомо різні особисті, побутові, часто прикрі й негативні деталі, а навіть і суспільні дрібниці, та акцентують увагу, з їх погляду, на головних питаннях часу, визначаючи своє місце в ньому. Позитивне чи негативне ставлення до подій свого часу автори таких щоденників виявляють відповідними публіцистичними чи філософськими коментарями та відступами» [29, с. 13]. Г. Костюк переконаний, що такими текстами є щоденник Т. Шевченка, Л. Толстого, Андре Жіда та М. Шаповала.

Абсолютно протилежним за своєю суттю описав дослідник другий гатунок щоденника: це «нотатки глибоко особисті, виповнені інтимними фактами, переживаннями, почуваннями, побутово-психологічними сценами, часто оголеними, дразливими, “непристойними”. Автора таких щоденників часто зовнішній світ ніби не цікавить, він для нього ніби не існує. Автор увесь у собі, в своїх переживаннях, у своїх пристрастях, у своїх болях і трагедіях» [29, с. 13].

Характеристика третьої форми щоденників нагадує нотатки: «це докладні, але сухі, телеграфічні нотатки: місцевість і дата перебування, назви прочитаних книжок, прізвища людей, з якими зустрічався, інколи – дата і місце зустрічей, усякі події, факти, дрібні епізоди дня, логічно ніби між собою не пов’язані, для читача незрозумілі» [29, с. 13]. Г. Костюк переконаний, що такі записи роблять тільки для себе: «тут відсутні всякі публіцистичні оцінки та філософські роздуми» [29, с. 13]. За спостереженням дослідника, саме такими є «нотатники Миколи Куліша, “Дневники” Марієтти Шагінян тощо» [29, с. 13].

На думку Г. Костюка, четвертий гатунок щоденника «властивий переважно письменникам. Це нотатки щоденних спостережень, рідкісних вуличних висловів, народніх говорів, професійних висловів, випадкових ситуацій, схоплення характеристичних портретів, пейзажів і навіть нових тем,

інколи з розгорненою схемою сюжету і таке інше. Це, висловлюючись метафорично, літературно-мовний банк письменника, звідки він черпає потрібні скарби для нових творів» [29, с. 13–14]. Прикладом такого щоденника дослідник називає записні книжки М. Коцюбинського.

У характеристиці щоденника В. Винниченка Г. Костюк робить висновок про його особливий характер, адже увібрав елементи всіх чотирьох гатунків. «Поруч з щоденними записами подій з особистого і суспільного життя, – спостеріг дослідник, – знаходимо на бігу схоплені характеристичні неповторні народні вислови, підслухані жаргонні фрази, багатючі діалектизми, міщанський говір (суржик) – одне слово, все те, без чого письменник не може творити живих картин життя, зображувати живих типів та надавати їм індивідуальної мови. Тут же ціла галерія людей різних станів, професій, національностей, особливих біографій, щасливих і нещасливих, гарних і потворних, добрих і злих, чесних і злодіїв. одночасно, всуміш з цим, записники виповнені багатючими ліричними вставками пейзажами, що надають цим професійним записам живого звучання й почитности» [29, с. 14]

К. Танчин у дисертації «Щоденник як форма самовираження письменника» (Тернопіль, 2005) на основі спостережень К. Костюка виокремила «за призначенням, за функцією, за роллю в житті автора» декілька типів щоденників:

- щоденник-свідчення (щоденники С. Єфремова, С. Васильченка, З. Гіппіус);
- щоденник, породжений нарцисичними мотивами (щоденники В. Поліщука, О. Кобилянської);
- щоденник – документ самоаналізу і самонавчання (щоденники В. Винниченка, Л. Толстого);
- щоденник – пам'ять про себе самого (щоденники В. Поліщука, К. Чуковського);
- щоденник як засіб психічної самотерапії (щоденники О. Кобилянської, Т. Шевченка, Ф. Кафки)» [62].

М. Коцюбинська вважає, що «Щоденник» С. Єфремова є «принципово важливий для розуміння доби» [30, с. 8].

В оцінці щоденників Ю. Луцького та А. Любченка М. Коцюбинська пише про те, що вони «контroversійні, “незручні”, небезпечно одверті, але надзвичайно інформативні» [30, с. 12]. У «Щоденнику» А. Любченка «багато що з людських характеристик та ідеологічних симпатій і антипатій прикро разить, та водночас маємо колосальний обсяг матеріалу, свій чіткий ракурс бачення історичної реальності, психологічні діагнози трагічного роздвоєння особистості» [30, с. 12]. Н. Колошук робить висновок, що позиція Ю. Луцького «може розглядатися як чутливий індикатор соціокультурних настроїв сучасного світу, особливо настроїв сучасних українців. Далеко не в усьому вона втілює ідеально моральну позицію – радше тривогу та невпевненість, комплекси й роздвоєння між привабливим, але внутрішньо недосяжним Заходом та залишеною, занедбаною батьківщиною, яку б хотілося бачити в колі цивілізованих країн, однак для себе обрано позицію стороннього обсерватора» [24, с. 33].

Б. Рубчак зауважує, що в літературних щоденниках письменників, митців «можна знайти пасажі domeжно інтимних епізодів чи заглиблень у власну особистість. Проте, на відміну від “терапії” інтимного Щ., такі моменти – це жести персони-маски, яка виконує від себе й для себе написану роль у присутності численних невідомих глядачів. Звичайна річ, перевтілення особистості в таких випадках у мову є цілком свідомим і навіть суворо контрольованим самою мовою» [70, т. 6, с. 1021]. Дослідник наголошує: в літературних щоденниках «сторонній читач є присутнім безпосередньо: адже саме для нього пишеться текст», вважаючи, що і інтимний щоденник, і щоденник «протокольного типу» мають свого читача; в першому випадку це уявний читач, який можливий у різних іпостасях (вимогливий читач; двійник автора; авторське я, яким автор хотів би бути), у другому – «ним буде автор, який читатиме його пізніше для автобіографії чи для менш формального

організування спогадів. І він тоді вже буде іншою людиною, ніж та, що текст написала» [70, т. 6, с. 1021].

«Автори щоденників зазвичай відмовляються від фільтрації фактів на догоду створенню пристойного власного іміджу», – пише М. Коцюбинська [30, с. 37]. Правда, читацьке сприйняття й рецепція критики не завжди готові сприйняти такий зовсім не змодельований образ, і прикладом цього слугує оцінка С. Жаданом «Келії Чайної Троянди» К. Москальця [30, с. 37]. З іншого боку, читач чекає саме на щирість і не відретушований образ автора. І тут постає питання, чи могли письменники радянської доби дозволити собі таку розкіш, як відвертість думок у щоденнику? Тобто творячи кон'юнктуру в художній формі, певне, залишалися такими й у особистісному просторі щоденника? Як відомо, тоталітарна ідеологія відкидала будь-які альтернативні думки, а система стеження не знала бар'єрів. Страх як найдієвіший регулятор впливу проникав у найпотаємніше. Тому радянський літератор, усвідомлюючи свою значимість (тобто що його щоденники становитимуть для суспільства інтерес), писав кон'юнктурно й у особистісному документі. Коли ж політична карта кардинально помінялася, нащадки як власники письменницьких архівів часто стояли перед дилемою.

З іншого боку, щоденник письменника – це й літературний текст, бо і арсенал словесних засобів, і вміння спостерігати й обсервувати життя природи і суспільства, створювати портрети сучасників засвідчують майстерність мемуарного тексту. Видається слушним спостереження Н. Стахнюк про те, що «для письменників-діаристів буття щоденника лежить за межею жанру просто інтимного, такого, що не належить до літератури. Щоденники як авторські свідчення учасників переломних та історично значущих подій претендують на право бути визнаними публіцистичними творами та завжди привертатимуть увагу істориків, соціологів, філософів та літературознавців» [60, с. 97]. У статті «Щоденники письменників: аспекти дослідження» літературознавиця активізує бачення специфіки письменницького щоденника попередніми дослідниками. Зокрема, наводить класифікацію І. Даровської («традиційний щоденник;

літературний щоденник; белетризований, або вигаданий, щоденник», 1992) та П. Родака («приватний щоденник – який ведеться автором для самого себе, а не для публікації, або ж думку про опублікування допускає лише гіпотетично; щоденники письменників, які так само ведуться для самого себе, мають приватний характер, але із самого початку призначаються для майбутньої їх публікації; літературні щоденники, які пишуться безпосередньо для друку, найчастіше в журналах, а потім ще за життя автора у вигляді книжки», 2006) [61, с. 102].

Імпонують висновки Н. Стахнюк про те, що «спорідненість щоденника з іншими художньо-документальними жанрами виявляється за цілою низкою ознак, загальних для всіх художньо-документальних жанрів: фактографічність, підвищена увага до точності датування, до дрібниць і деталей, а також сповідальний характер оповіді та прагнення до самопізнання» [61, с. 103].

Дослідниця твердить, що за своїми ознаками щоденник є проміжною ланкою між документально-мемуарною прозою та художньою літературою, тобто зберігаючи ознаки текстів non-fiction, набуває рис, характерних красному письменству. Водночас треба зауважити, що розвиток цього жанру презентує різні тенденції: від чіткого усвідомлення автором наявності зовнішнього читача до вкраплення елементів інших жанрів, які згодом можуть постати як окремі художні твори, як-от «Келія Чайної Троянди» К. Москальця. Тому часто роблять висновки про дифузю жанрів у межах письменницького щоденника. Окрім того, «сучасний щоденник має літературне значення – це багатоаспектний публіцистичний твір, який у кожному конкретному випадку характеризується послідовністю ряду “події / їх авторська інтерпретація”» [61, с. 103].

Міркування про те, що «щоденник наділений унікальною здатністю поєднання фактографічності з інтонацією інтимного переживання моменту» [61, с. 103], прийнятні для прихильників різних точок зору щодо жанрової відповідності цього тексту. Точно й образно зауважила М. Коцюбинська: «Спогади, листи, щоденники, з усією своєю специфікою, разом становлять

напрочуд змістовний і своєрідний інформативно-психологічний феномен на непевній рухомій межі між сьогодні і вчора, між живим і неживим, між документом і сповіддю, реальним фактажем і художнім узагальненням. У самій природі художньої документалістики закладено синтез двох начал – художнього і документального. Це серйозне пізнавальне джерело і водночас естетичне переживання. У цьому її природа і особливий чар» [30, с. 56].

Висновки до розділу 1

Упроваджувати необхідність вивчення мемуаристики треба ще на етапі підготовки майбутніх учителів української мови та літератури.

Традиційно під час вивчення біографії письменника у шкільному курсі української літератури практикується звернення до мемуарних джерел. Окрім пізнавальних завдань, це сприяє розвитку критичного мислення, вмінню працювати з джерелами різного типу.

Мемуарний портрет письменника може слугувати зразком національної гідності, орієнтиром важливих світоглядних і соціально-політичних вирішень. У цьому полягає значний виховний аспект мемуаристики.

Для мемуаристики притаманні такі ознаки, як суб'єктивна оцінка історичних реалій, ймовірне залучення необхідних документів, неповнота інформації, можливе поєднання історичної достовірності з художнім домислом, висвітлення подієвості може містити подвійне бачення автора. Тому мемуаристику розглядають як явище художньо-документальної прози (non-fiction). Жанрові різновиди такої літератури: епістолярій, мемуари, щоденники, записки, автобіографія, некролог, усна оповідь. М. Коцюбинська виокремлює мемуарну есеїстику, мемуарну лірику, мемуарні хроніки, синтетичні документальні дослідження, династичне вивчення діячів української культури.

Упорядковано спогади про Т. Шевченка, І. Франка, Лесю Українку, неокласиків, шістдесятників, про українських письменників, які творили в еміграції, спогади діячів української діаспори та ін.

Жанр щоденника насамперед сприймається як особистісний текст, створений зазвичай у монологічній формі. Г. Костюк у передмові до першого тому щоденників В. Винниченка схарактеризував 4 форми (гатунки) цього жанру: щоденники, які пишуть із розрахунком на публікацію; глибоко особисті, виповнені інтимними фактами та переживаннями; щоденники, які нагадують нотатки; щоденники щоденних спостережень, де зафіксовано цікаві вислови, діалектні слова, портрети, пейзажі, нові теми і схеми сюжетів і т. ін., що властиво переважно письменникам.

Літературні щоденники письменників можуть містити інтимні епізоди чи заглиблення у власну особистість, таємниці творчої лабораторії, водночас можливі прояви перевтілень, своєрідної гри. Щоденник письменника певною мірою наближений до літературного тексту.

РОЗДІЛ 2. ЩОДЕННИК Т. ШЕВЧЕНКА ЯК МЕМУАРНИЙ ТЕКСТ

2.1. «Журнал» Т. Шевченка: особистісний та соціально-історичний аспекти

Загальновідомо, що щоденник Т. Шевченка датується за автографом від 12 червня 1857 р., Новопетровське укріплення до 13 липня 1858 р., С.-Петербург. Текст створено в дуже складний період, коли очікував на звільнення зі заслання, згодом – остаточних дозвільних документів, долав хворобу під час перебування в Москві і намагався адаптуватися в Петербурзі. Першодрук – у першому україномовному часописі «Основа» протягом 1861–1862 рр. «із багатьма вимушеними купюрами й переробками тексту з огляду на цензуру» [70, т. 6, с. 1020]. Недруковані місця з «Журналу» Т. Шевченка вперше опублікував 1919 р. П. Зайцев. Повне науково-критичне видання підготував І. Айзеншток 1925 р. [70, т. 6, с. 1020].

Б. Рубчак вважає, що текст Шевченкового «Журналу» – трохи щоденник, трохи подорожній нотатник, трохи альбом, а трохи якась антологія [70, т. 6, с. 1021]. У словниковій статті «Шевченківської Енциклопедії» розвивається думка про визначення «Журналу» як інтимного щоденника (М. Могилянський, С. Єфремов, Г. Грабович). Проте Б. Рубчак твердить, що текст доречно розглядати як літературний твір, у якому «актуальність віддаляється у мистецтво», а інтимність є засобом літературної гри [70, т. 6, с. 1021].

Очевидним є те, що Т. Шевченко передбачав «принаймні двох реальних читачів: «[Михайлові. – Ред.] Лазаревському вместо письма пошлю эти две тетради моего журнала, пускай читает с Семеном [С. Гулаком-Артемовським. – Ред.] во ожидании меня» (22 лип. 1857). І справді, 12 лип. 1858 Шевченко подарував рукопис журналу М. Лазаревському з нагоди його іменин» [70, т. 6, с. 1021]. У другий день ведення щоденника, 13 червня 1857 р., Шевченко розмірковує про призначення свого тексту: «Если бы я свой журнал готовил

для печати, то, чего доброго, пожалуй, и искусил бы лукавый враг истины, но я, как сказал поэт наш,

Пишу не для мгновенной славы,
Для развлечения, для забавы,
Для милых искренних друзей,
Для памяти минувших дней» [69, т. 5, с. 12].

Цитатою із сучасного російського поета О. Кольцова Т. Шевченко в такий спосіб розширює коло ймовірних читачів свого щоденника.

Проблемним питанням є мова Шевченкового «Журналу». І, власне, «орієнтація на усіх знайомих і незнайомих “искренних друзей”», серед яких і М. Лазаревський, який погано володів українською мовою, – одна з ймовірних причин того, що журнал написано російською мовою [70, т. 6, с. 1022].

Водночас Б. Рубчак розвиває думку В. Дорошенка про те, що «Шевченкові було природніше писати свій Щ. рос. мовою, бо він жив у чужому середовищі, “де урядовою й товариською мовою була мова російська. Висловлювати нею думки стало для нього річчю звичайною”» [70, т. 6, с. 1022]. Літературознавець Б. Рубчак вважає, що «на вибір рос. мови вплинули й глибинні причини: рос. мову обрало не тільки біографічне я, але й те, яке було зорієнтовано на читача. Шевченко обрав для журналу рос. мову для того, щоб перевтілитися у *російськомовну* (що в жодному разі не дорівнює рос.) персону або маску. Особливі завдання, себто особливий читач, вимагали, аби така маска діаметрально протиставилася масці *україномовній*, яку подибуємо дуже часто в листах» [70, т. 6, с. 1022]. Цікавою є заувага дослідника про те, що «умовний термін україномовна маска має окреслити мовне втілення того, що на той час сприймалося як запорозький дух – досконало організовану стилізацію такої собі мовної розхристаності / невимушеності і водночас майже барокової декоративності» [70, т. 6, с. 1022].

«Журнал» умовно можна поділити на чотири частини, враховуючи обставини та час його писання: «1) Новопетровське; 2) плавання Волгою до Нижнього Новгорода; 3) Нижній Новгород; 4) Москва і Петербург» [70, т. 6,

с. 1022]. Кожна з них має свою стилістику, особливості розповіді, специфіку побудови. Як спостеріг С. Єфремов, у Т. Шевченка «виробився був навіть особливий спосіб писання журналу, своя, коли хочете, техніка цієї справи. Надто це треба сказати про першу його половину, коли визволений поет не рушив ще був у дорогу і серед монотонного життя в Новопетровському занадто багато мав вільного часу і не мав як-раз багато зустрічів та вражіннів, що потім одтягали його од писання, перебивали цю розмову з самим собою в своїй самотині» [72, с. XIX]. У літературному плані перша частина є найбільш розмаїтою. Друга частина нагадує подорожній нотатник, це стилістично яскрава й художня частина з влучними спостереженнями про природу і людей. Третя частина більшою мірою нагадує традиційний щоденник із його увагою до буденних подій, викладеними переважно лаконічно, «окрім докладно описаного “роману” з молоденькою актрисою К. Піуновою <...>» [70, т. 6, с. 1023]. В останній частині, очевидно, через щоденну заклопотаність автора текст «Журналу» «задихано поспішає за ним, іноді не встигаючи. Хоч часом трапляються влучно-дотепні портрети, а особливо – карикатури, прозі вже бракує широкого віддиху, розповідного розвитку, того своєрідного третього виміру, що так причаровує у перших частинах» [70, т. 6, с. 1023].

Треба наголосити, що Т. Шевченко майстерно працював над стилістикою тексту. Вже з перших записів зрозуміло, що автор прагне не стільки записувати, тобто фіксувати події чи роздуми, скільки писати, а значить, творити. Майстерність автора проступає в постійній увазі до різнопланових засобів. Зокрема, Б. Рубчак зауважив авторське «втілення абстрактних понять жіночого роду в жіночі алегоричні фігури, іноді з незвичайними епітетами: “Дождусь ли я этой хромой волшебницы свободы?” (20 черв. 1857), або: “А все это делает со мною ветреница надежда” (29 черв. 1857)» [70, т. 6, с. 1024]. Словесні каламбури, які мають гумористичний ефект, риторичні звертання, короткі інвективні вигуки, ідіоматичні звороти, російські та українські приповідки (українські часто записано українською мовою), короткі цитати чи алюзії на інші тексти, – все це творить стилістику «Журналу» [70, т. 6, с. 1024–1025].

Серед вставних текстів – українські пісні, записи друзів і знайомих (що притаманно для альбомів того часу).

У структурі тексту виокремлюють такі піджанри, як лірична поезія в прозі, спогад, анекдот, фейлетон, подорожній нарис, літературний портрет, оповідання, ескіз повісті, політичний трактат, рецензія, есей [70, т. 6, с. 1025–1026]. Наприклад, чимало таких сатиричних фейлетонів – про аморальність російських офіцерів. Б. Рубчак наводить приклад політичного трактату: «Пливучи на пароплаві, Шевченко бачив гору “Царів Курган”, яку рос. народ так назвав тому, що на неї підіймався Петро I, подорожуючи Волгою: «Гора эта своею формою и величиною напомнила мне такую же гору близ Звенигородки, Киевской губернии, в селе Гудзивци. И Гудзивскую гору, быть может, какой-нибудь помазанник-пройдоха освятил своим восшествием, но земляки мои как-то тупо сохраняют в своей памяти подобные освящения. Они (земляки мои) чуть ли не догадываются, что если царь взойдет на такую гору, то, верно, не даром, а уповательно для того, чтобы несатым оком окинуть окрестность, на которой (если он полководец) сколько в один прием можно убить верноподданных. А если он, Боже сохрани, агроном, то это еще хуже, особенно если окрестность окажется бесплодною, то он высочайше повелит ее сделать плодоносною, и тогда потом и кровью крепостного утучнится бесплодный солончак. Земляки мои, верно, не без причины не освящают своей памятью подобных урочищ» (7 верес. 1857)» [70, т. 6, с. 1026]. Як бачимо, в наведеному уривку, трактованому в жанровому плані як політичний трактат, проступає авторемінісценція до вступу Шевченкової комедії «Сон (У всякого своя доля...)».

У критичному есеї про теорію естетики К. Лібельта найповніше викладено «естетичне кредо самого Шевченка, котре <...> ґрунтується на іманентному ідеалізмі», як зауважив Б. Рубчак [70, т. 6, с. 1027]. Для представлення тематичного розмаїття есеїв наведемо етнографічний про поховання самогубців. На початку тексту – розповідь про уральські звичаї, пов’язані з похованням людей, які вчинили суїцид, потім – про подібні звичаї в

Україні, після чого наголошує на жорстокому ставленні християнської церкви до самогубців і нищення народних звичаїв. Далі в цих записах від 15 липня 1857 р. – про «Требник Петра Могили», про ритуали поховання святих серед туркменів і киргизів та інше.

У «Журналі» дуже багато мовиться про театр. «Та навіть у пасажах, не пов'язаних із театром, – як спостерігає Б. Рубчак, – Шевченко називає себе “лицедеєм”. Можна сказати, що текст Щ. – це своєрідна сцена, на якій один актор виконує всі ролі п'єси, що її він сам для себе написав» [70, т. 6, с. 1027].

Авторське «Я» наскрізь проймає текст «Журналу». Та «незважаючи на безпосередність і щирість мовлення, **я** в журналі виступає в кількох добре виписаних масках <...>» [70, т. 6, с. 1027], більшість із яких створено з самоіронією. Б. Рубчак насамперед називає маску доброго солдата Швейка, за допомогою якої поет дистанціюється від солдатчини. Коментуючи запис від 19 червня 1857 р., дослідник аргументовано зіставляє: «стаття “бравым солдатом”, а ще до того, не дай Боже, офіцером, – значить втратити свою гідність і впасти в багно неморальності, презирства, підлоти. Як і у випадку Швейка Я. Гашека, кумедні невдачі героя є засобом осміяння куди більших невдач – браку людськості в його наставників, а ще демонстрацією абсурдності цілої військ. машини. І врешті, погодитися з системою імперіалістичної армії – це значить погодитися з війною, з пограбуванням земляків, з насильством, з кровопролиттям» [70, т. 6, с. 1028].

Маска мужнього Робінзона Крузо виводиться як заперечення маски невдахи Швейка. Якщо на “полі бою” з офіцерами герой – принциповий незграба, то в городі доброго коменданта І. Ускова, де йому як напіввільному дозволено жити, він виявляє неабияку зарадність», – зауважує Б. Рубчак [70, т. 6, с. 1028].

Складнішою є маска П'єро, невдалого коханця й нареченого. З тонкою самоіронією та із складнішими почуттями описує Т. Шевченко перебіг свого роману в Нижньому Новгороді з молоденькою актрисою К. Піуновою [70, т. 6, с. 1028]. Сприйняття дівчини у снах, описаних у щоденнику, має декілька

іпостасей. 5 лютого 1858 р.: «Будто бы она слепая нищая, но такая молодая и хорошенькая. Стоит у какой-то ограды или забора и протягивает руку Христа ради. Я хотел подойти с какою-то мелкою монетою, но она внезапно исчезла» [70, т. 5, с. 149]. 15 лютого 1858 р.: «Опять видел ее во сне слепою нищею, только уже не у церковной ограды, как в первый раз, а в живой картине, в малороссийской белой свитке и в красном очипке» [70, т. 5, с. 154]. 22 лютого 1858 р.: «Сегодня представилась мне она грязною, безобразною, оборванною, полунагою, и все-таки в малороссийской свитке, но не в белой, как прежде, а в серой, разорванной и грязь[ю] запачканной. Со слезами просила у меня и милостыни, и извинения за свою невежливость по случаю «Фауста» Губера. Я, разумеется, простил ее и в знак примирения хотел поцеловать, но она исчезла» [70, т. 5, с. 156].

В інтерпретації Б. Рубчака, відмінній від Шевченкової в щоденнику, зауважено «два джерела: одне текстуальне, чи, точніше, інтертекстуальне, а друге – психологічне. Пригадаймо з “Кобзаря”, як жіночі постаті в подертих свитках жебрають попідтинню, бо зламані коханням. З цього виникає психологічне, можливо, що й несвідоме, героєве бажання: він жадає максимального контролю над безпомічною жінкою <...>. Масці П'єро – неоковирного коханця – протиставиться маска не так Арлекіна, як спершу заступника батька (доброго, міцного, а не справжнього), а коли означену маску ламає вчинок героїні – з'являється основна маска всевладного Дон Жуана. Але чи справді йдеться про маску цього складного трагічного героя? Може, з-під неї, всупереч авторовим бажанням, виглядає маска огидного зайди-панича – панича Івана, того, що в “Катерині”, і, може, саме вона протиставиться масці високоморального судді-пророка? Осягаємо небезпечний висновок: виглядає так, що маска панича Івана перемагає. Чому? Бо підсвідомість тексту карає сама себе за маскування справжніх мотивів (образа зневаженого коханця) високою риторикою мотивів фальшивих – «какой-то мелкою монетою» дешевої столичної кар'єри. А якщо зважити на рос. національність Піунової то можна припустити, що герой, подорожуючи Волгою, все більше наближається до

спокуси, яку він хоче перед собою закрити примарною укр. свиткою» [70, т. 6, с. 1029].

Б. Рубчак вважає, що сюжетна історія взаємин в К.Піуновою могла б розвинути в окремий текст [70, т. 6, с. 1029]. Такі міркування суголосні висновкам Н. Стахнюк: «У щоденниках XIX – початку XX ст. присутні найбагатші потенційні можливості соціально-історичного, суспільного й естетичного плану, які дозволяють багатьом письменникам на базі щоденника, відштовхуючись від нього, створювати автодокументальні твори, наділені самостійною цінністю» [61, с. 103].

На думку Б. Рубчака, центральним перевтіленням авторського «Я» в «Журналі» є «пара митець / поет» [70, т. 6, с. 1030]. Звертаючись до щоденникового запису від 1 липня 1857 р., в якому міститься спогад про молоді роки Т. Шевченка в студії К. Брюллова, дослідник зауважує «виразно протиставлені пари: найбільший артист у світі / сліпець-кобзар; безсмертний Брюллов / безщасні гетьмани; сутінь вибагливо розкішної майстерні / гарячий дикий степ; перед його чарівними творами / цієї рідної, чарівної краси; хліб насущний / покликання» [70, т. 6, с. 1031].

Самоіронічно пише митець про себе і як про художника («Я и прежде не был даже и посредственным живописцем. А теперь и подавно» (запис від 26 червня 1857 р.) [71, т. 5, с. 27]), і як про поета («Начал переписывать свою поэзию для печати, писанную с 1847 года по 1858 год. Не знаю, много ли выберется из этой половины доброго зерна» (запис від 21 лютого 1858 р.) [71, т. 5, с. 156]). 6 березня 1858 р. Т. Шевченко навіть висловлює побоювання: «Как-то примут земляки мои мою невольническую музу?» [71, т. 5, с. 159]. І хоча в Петербурзі він щодня чує похвали за свої українські поезії, але розуміє, що насправді їх там не читають. Тому й прочитаємо самоіронічне застереження: «Боюсь, как бы мне не сделаться модной фигурой в Питере. А на то похоже» (запис від 30 березня 1858 р.) [71, т. 5, с. 168]. Тобто Т. Шевченко «розуміє, що у цьому середовищі він – людина дивна, периферійна, оригінал», – зауважує Б. Рубчак [70, т. 6, с. 1031].

Важливо, що на сторінках щоденника Т. Шевченко записав окремі свої новостворені поетичні тексти: триптих «Доля», «Муза», «Слава» (запис від 9 лютого 1858 р., Нижній Новгород), «Сон» («На панщині пшеницю жала...») (запис від 13 липня 1858 р.).

2.2. Щоденник Т. Шевченка як джерело вивчення біографії письменника у шкільному курсі літератури (9 клас)

У чинній програмі з української літератури для 9 класу вивченню творчості Т. Шевченка передбачено 17 годин [64, с. 69–74]. Власне, у варіанті середньої освіти це вже завершальний етап опанування творчості класика. Звісно, що основи біографії Т. Шевченка, принаймні, хронологічна канва та опорні політичні, соціальні та культурно-історичні відомості, а також твори для дитячого читання учням уже відомі. Завдання вивчення в 9 класі – сформувати цілісне уявлення про письменника, його світогляд, найважливіші тематичні концепти, значення творчості. Не відкидаючи важливості текстуального вивчення, звернемо увагу на потенціал мемуарної літератури.

Щоденник Т. Шевченка пропонується у програмі з української літератури для 9 класу як один із текстів «Додаткової літератури для читання (на вибір)» [64, с. 82].

Доречно простежити, як у підручниках з української літератури для 9 класу активізовано зміст і проблематику «Журналу» Т. Шевченка.

У 2022 р. для 9 класу закладів загальної середньої освіти вийшло друком підручники з української літератури за авторством О. Авраменка [1], О. Борзенка, О. Лобусової [7], Л. Коваленко, Н. Бернадської [23] та О. Слоньовської, Н. Мафтин, Н. Вівчарик, Н. Курінної, Л. Шевчук [59]. Всі вони відповідають згаданій програмі з української літератури; це перевиданнями підручників 2019 р.

Аналіз змісту підручників показав закономірність: і у висвітленні біографії, і в аналізі творчості Т. Шевченка переважно автори звертаються до

думок дослідників різних періодів літературознавства, оминаючи свідчення мемуарної літератури.

У підручниках за авторством О. Авраменка [1] та О. Борзенка, О. Лобусової [7] під час вивчення життєпису та творчості Т. Шевченка взагалі не практикується звернення до епістолярію, до спогадів про письменника, до його щоденника.

Л. Коваленко та Н. Бернадська для активізації відомостей із біографії Т. Шевченка пропонують хронологічну таблицю, де в представленні періоду 1847–1857 рр. згадується і про «початок ведення щоденника («Журналу») [23, с. 202]. У характеристиці періоду ув'язнення та заслання згадується, що «у 1857 р. Т. Шевченко почав вести щоденник, названий “Журналом”. У ньому не лише фіксувалися певні зовнішні події, а й осмислювався, передусім власний життєвий досвід, десятиліття солдатчини. Роздуми поета і ліричні, й іронічні, і щирі» [23, с. 205].

О. Слоньовська та колектив співавторів найчастіше звертаються до мемуарних джерел. Подекуди, правда, трапляються загальні твердження, як-от: «Як свідчать поетові листи й спогади його сучасників, Т. Шевченко давно збирався опрацювати “Слово о полку Ігоревім...”» [59, с. 174]. Розцінюємо як недогляд цитування «Журналу» Т. Шевченка без вказівки джерела: «“І що ж я робив? Чим займався в цьому святилищі? Диво дивнеє, я складав тоді українські вірші, які перегодом упали таким страшним тягарем на мою убогу душу. Перед його [К. Брюллова] чудесними творами я впадав у задуму й леліав своїх гайдамаків. У прохолоді його вишукано-розкішної майстерні, наче в спекотному дикому наддніпрянському степу, переді мною миготіли мученицькі тіні наших бідолашних гетьманів. Переді мною слався степ, усіяний курганами. Переді мною красувалась моя чудова, моя бідолашна Україна у всій непорочній меланхолійній красі. І я впадав у задуму, я не міг відвести очей від цієї рідної чарівної принади. Покликання, та й годі”».

Спогади Т. Шевченка про часи праці в майстерні Карла Брюллова» [60, с. 186].

У розділі «Світова велич українського поета» підручника О. Слоновьовської та колективу співавторів презентовано різні грані таланту Т. Шевченка, багатожанровість його творчості. Закономірно, що в полі дослідницької уваги перебуває і щоденник: «Важливе місце в літературній спадщині Т. Шевченка посідає його щоденник (“Журнал”, як називав його сам Тарас Григорович). Він почав писати його в напруженому очікуванні волі 12 червня 1857 р. Сторінки цього літературно-документального твору містять роздуми про солдатську долю, про підлу закономірність брутальних учинків і мерзенність поведінки в армійському середовищі:

“І я в цьому болоті, серед цієї моральної гидоти ось уже сьомий рік...”. Як єдину відраду в цьому огидному середовищі Тарас Григорович згадує Наталочку й Надійку Ускових – донечок коменданта Іраклія Ускова, своїх маленьких друзів; вербу, посажену власноруч; земляка Андрія Обеременка.

Стиль щоденникових записів поєднує іронічний тон із вкрапленнями блискучого гумору, підсиленого вдалим використанням старослов'янizmів. Сторінки сповнені то вибухово-пристрасного обурення, то філософських роздумів. Часто в Шевченкових рядках бринить туга за очікуваною волею. Також зустрічаємо тут цілі історії із солдатського життя, що вразили Т. Шевченка. Так, історія “рядового Скобелева” знайшла відгук у сучасній поетичній шевченкіані. Щемливі почуття викликають написані з ніжністю рядки про сліди босих дитячих ніжок на стежці.

У “Щоденнику” описана й та страшна дорога, яку здолав Т. Шевченко від Новопетровського укріплення до Нижнього Новгорода, його гіркі подорожні враження від пережитого» [59, с. 240].

Доречно також звернутися до навчально-методичних видань.

У навчальному посібнику В. Пахаренка «Шкільне шевченкознавство», побудованому за хронологічним принципом, виокремлено рубрики, що допомагають систематизувати знання і навіть візуально запам'ятати. Наприклад, завдання основного змісту (ЗОР), факт, доказ, судження, творче завдання (ТЗ), сумнів, консультація ТЛ (теорія літератури). У якості фактів і

доказів автор часто звертається автобіографії Т. Шевченка [47, с. 51], листування [47, с. 59; 76; 99; 177; 195; 196; 200], спогадів про письменника [47, с. 195; 222]. Принагідно нагадаємо міркування Л. Башманівської: «використовуючи епістолярій Т. Шевченка під час вивчення його життєпису, залучаємо учнів до пошукової роботи над листами поета. Результат від такої діяльності буде тоді, коли вчитель умотивовано й систематично звертатиметься до епістол, які служать джерелом біографії, допомагають цілісно уявити митця та його героїв, а також дають можливість повніше розкрити духовний світ поета, літературно-мистецькі вподобання» [3, с. 266].

Закономірно, що у висвітленні періоду заслання та останнього періоду творчості В. Пахаренко доречно активізує відомості з щоденника письменника [47, с. 171; 178–179; 189; 190].

Висновки до розділу 2

Щоденник Т. Шевченко створив у складний період в очікуванні на звільнення зі заслання, згодом – остаточних дозвільних документів, потім долаючи хворобу під час перебування в Москві, а в Петербурзі – намагаючись адаптуватися. Враховуючи ці обставини та час писання текст можна поділити на чотири частини: 1) Новопетровське укріплення; 2) шлях Волгою до Нижнього Новгорода; 3) Нижній Новгород; 4) Москва та Петербург. Перша з них у літературному плані є найбагатшою; друга – нагадує подорожній нотатник; третя – традиційний щоденник; у четвертій – увага до буденних подій.

У структурі тексту можна виокремити деякі під жанри: лірична поезія в прозі, спогад, анекдот, фейлетон, подорожній нарис, літературний портрет, оповідання, ескіз повісті, політичний трактат, рецензія, есей.

Стилістику тексту творять алегоричні образи, каламбури, риторичні звертання, інвективні вигуки, ідіоматичні звороти, приповідки, цитати, алюзії; серед вставних текстів – українські пісні, записи друзів і знайомих.

У «Журналі» превалює щирість і безпосередність мовлення, однак, за спостереженням Б. Рубчака, авторське «Я» виступає в кількох масках: доброго солдата Швейка (маска доводить абсурдність військової машини імперії); мужнього Робінзона Крузо (як заперечення маски невдалого Швейка); маска П'єро, невдалого коханця й нареченого (взаємини з актрисою К. Піуновою).

Із самоіронією пише Т. Шевченко про себе і як про художника, і як про поета.

Проаналізований зміст підручників переважно засвідчує, що використання мемуарної літератури в навчальному процесі має значний потенціал, який недостатньо активізовано. «Журнал» Т. Шевченка як джерело вивчення біографії письменника використовується в підручнику О. Слоньовської та колективу співавторів. У посібнику В. Пахаренка «Шкільне шевченкознавство» пропонується чимало методичних шляхів залучення різножанрових мемуарних текстів.

РОЗДІЛ 3. МЕМУАРНИЙ ПОРТРЕТ Т. ШЕВЧЕНКА

Створений сучасниками мемуарний портрет Т. Шевченка презентує творчу особистість в різні періоди і за різних обставин. Але вольові риси вдачі, непримиренність із несправедливістю, любов до України й бажання творити постають як провідні.

Постать Т. Шевченка як письменника, очевидно, найповніше розкривається у спогадах літераторів. Про Кобзаря збереглися свідчення багатьох письменників і критиків, хто дружив із Т. Шевченком або ж був тільки знайомим. Зрозуміло, що коли після смерті Т. Шевченка прийшло усвідомлення його величі, зафіксувати спогади про поета стало обов'язком його сучасників.

З-поміж авторів мемуарів про Т. Шевченка обираємо ті персоналії, творчість яких вивчається у школі в курсі української літератури (або ж під час вивчення історії України), – М. Костомарова та П. Куліша.

Багатогранною є діяльність М. Костомарова як історика, письменника, перекладача, етнографа, фольклориста та громадського діяча. Однак його творчість мало відома з шкільного курсу української літератури. Тільки в оглядовому розділі про романтизм у підручнику за авторством О. Слоньовської та колективу співавторів згадується образ легендарного Митуси з Іпатіївського літопису, який «оживає в рядках поезії Миколи Костомарова “Співець Митуса” (1861) <...>» [59, с. 138]. Шкільна програма з історії України передбачає вивчення програмних засад Кирило-Мефодіївського братства і ролі М. Костомарова зокрема.

Творчість П. Куліша, як і Т. Шевченка, вивчається в 9 класі.

У шкільному курсі історії України висвітлюється діяльність П. Куліша як кирило-мефодіївця. Також згадується про його роботу над перекладом «Біблії» українською мовою.

3.1. Творчість Т. Шевченка у світлі мемуарів М. Костомарова

Про Т. Шевченка М. Костомаров написав ще до особистого знайомства з поетом. Йдеться про літературно-критичну статтю «Огляд творів, написаних малоросійською мовою» (1843). У цьому російськомовному тексті, який було опубліковано в харківському альманасі «Молодик на 1844 год» І. Бецького, висновок про поезію Т. Шевченка критик зробив тільки на основі «Кобзаря» (1840). Але М. Костомаров зумів підмітити унікальну здатність молодого автора промовити за весь народ [27, с. 292]. Згодом критик відгукнеться на Шевченкову поему «Наймичка», яка була опублікована П. Кулішем як анонімний текст у другому томі альманаху «Записки о Южной Руси» (1857). У рецензії на останнє прижиттєве видання «Кобзаря» (1860) М. Костомаров, розглянувши поезію Т. Шевченка в різних аспектах (органічний зв'язок з українським фольклором; роль історичної теми; вміння письменника висловити те, що народ міг би сказати; зображення морального благородства українців; розвиток української мови у творчості Т. Шевченка), робить висновок про її виняткове значення у слов'янському світі.

Очевидно, першим мемуарним текстом М. Костомарова про Кобзаря є «Слово над гробом Т. Г. Шевченко». Це промова, виголошена під час похорону Т. Шевченка в Петербурзі. Вперше надруковано в журналі «Основа» (1861. Ч. 3) у статті Л. Жемчужникова «Воспоминания о Шевченке: его смерть и погребение». Цей пропам'ятний текст засвідчує визнання Т. Шевченка-поета: йдеться про загальнолюдський смисл і народні джерела його творів, цитатою з народної думи проартикульовано пророцтво слави [27, с. 297]. Водночас помітно уникання українських акцентів.

Як згадує М. Костомаров в «Автобіографії», «в марте, в университетском зале, на литературном вечере, устроенном в память Шевченка, я читал статью “Воспоминание о двух малярах”, из которых один был знакомый мне в юности крепостной человек, лишенный возможности, по поводу неволи, развить

данный ему от Бога талант, а второй был недавно скончавшийся Шевченко. Статья эта принята была публикой с восторгом и напечатана вслед затем в “Основе”» [28, с. 202]. Зіставленням долі двох обдарованих людей із народу М. Костомаров підкреслює, яку роль для людини відіграє свобода.

Висновки М. Костомарова в образній формі формулюють новаторство поезії Т. Шевченка, яка відкрила світло істини про народ: «Я увидел, что муза Шевченко раздирала завесу народной жизни. И страшно, и сладко, и больно, и упоительно было заглянуть туда!!! <...>. Сильное зрение, крепкие нервы нужно иметь, чтобы не ослепнуть или не упасть без чувств от внезапного света истины, дружелюбно скрытой для спокойной толпы, идущей по торной колее, мимо таинственного занавеса, не знающей, что скрывается за этим занавесом! Тарасова муза прорвала какой-то подземный заклеп, уже несколько веков запертый многими замками, запечатанный многими печатями, засыпанный землею, нарочно вспаханною и засеянною, чтобы скрыть для потомства даже память о месте, где находится подземная пустота. Тарасова муза смело вошла в эту пустоту с своим неугасимым светочем и открыла за собой путь и солнечным лучам, и свежему воздуху, и людской любознательности» [10, с. 165].

Думки М. Костомарова про органічний зв'язок поезії Т. Шевченка з фольклором і про випереджувальну роль його творчості звучать як продовження міркувань критика, висловлених у статті «Огляд творів, написаних малоросійською мовою» та в рецензії на «Кобзар» (1860). «Шевченко как поэт – это был сам народ, продолжавший свое поэтическое творчество. Песня Шевченко была сама по себе народная песня, только новая, – такая песня, какую мог бы запеть теперь целый народ, – такая должна была вылиться из народной души в положении народной современной истории» [10, с. 166]; «Шевченко говорит так, как народ еще и не говорил, но как он готов был уже заговорить только ожидал, чтобы из среды его нашелся творец, который бы овладел его языком и его тоном» [10, с. 167].

Але, як і в пропам'ятному слові, М. Костомаров оминає українські акценти: «Поэт истинно народный, он естественно должен был выражать то, что, будучи достоянием малорусского элемента, имело в то же время и общерусское значение» [10, с. 168]. Мемуарист навіть пропонує не перекладати поезію Т. Шевченка російською мовою, обґрунтовуючи невеликою різницею лексичного складу мов: «В сочинениях его так много общерусского, что великоруссы читают его даже в чрезвычайно плохих стихотворных переводах: как ни искажали его переводчики, все-таки не могли испортить до того, чтоб первородная поэзия не высказывалась наружу. По нашему мнению, переводить Шевченко отнюдь не следует: достаточно будет напечатать его с объяснениями слов, непонятных для великорусса, да и слов таких будет совсем немного...» [10, с. 168].

У статті «Малорусская література», вміщеній у книзі «Поэзия славян: сборник лучших поэтических произведений» (1871), М. Костомаров повторює свої рефлексії з рецензії на «Кобзар» (1860) та статті «Воспоминаниях о двух малярах». Наприклад, «Шевченко в своих поэтических произведениях выводит на свет то, что лежало глубоко на дне души у народа, не смея под тягостью внешних условий показаться, – то, что народ только смутно чувствовал, но не умел еще облечь в ясное сознание. Поэзия Шевченко – поэзия целого народа, но не только та, которую сам народ уже пропел в своих безыменных творениях, называемых песнями и думами: это такая поэзия, которую народ сам бы должен был запеть, если бы с самобытным творчеством продолжал далее петь непрерывно после своих первых песен; или, лучше сказать, это была та поэзия, которую народ действительно запел устами своего избранника, своего истинно передового человека» [27, с. 319–320].

До празького двотомного видання «Кобзаря» (1876) М. Костомаров написав спогади, які надрукували в другому томі. З відстані часу мемуарист дещо віддалився від постаті поета: «Хоча багато в чому моя доля була однаковою з Шевченковою, проте я не можу похвалитись особливою з ним близькістю, і щодо цього я знав осіб, які були зв'язані з

ним задушевними узами більше, ніж я, і більше від мене обізнані з особливостями його життя» [60, с. 145]; «<...> чимало з того, про що він розповідав, висловлювалося завжди з недомовками» [60, с. 145]; «Своїх віршів він майже ніколи не читав мені й неохоче відповідав на мої запитання про те, що він пише» [60, с. 146–147] і т. ін.

Хоча щоденник Т. Шевченка засвідчує дружні взаємини з М. Костомаровим. У записі від 17 липня 1857 р. Т. Шевченко переповідає свій сон, у якому фігурують П. Куліш, М. Костомаров, С. Артемовський [71, т. 5, с. 73]. Т. Шевченко висловлює захоплення історичним дослідженням М. Костомарова «Богдан Хмельницький»: «Прекрасная книга, вполне изображающая этого гениального бунтовщика. Поучительная, назидательная книга!» [71, т. 5, с. 139]. Показовим є запис від 25 січня 1858 р., що є своєрідною відповіддю М. Костомарову: «Получил письмо от Костомарова с выговором за молчание. Я действительно виноват перед ним на сей раз. Но что писать? О чем писать? Что я здесь скучаю и ничего не делаю? И не могу, наконец, ничего делать. Лучше молчать, нежели переливать из пустого в порожнее» [71, т. 5, с. 190].

Листи М. Костомарова до Т. Шевченка засвідчують їхні дружні взаємини. «Братові любому, друзяці щирому, співаці славному, вірному товаришеві незапам'ятної пригоди 1847 року Тарасові Григор'євичу од брата і друга чолом і вірне слово!» [34, с. 88]; «Слава, честь, а благодареніє Великому, Справедливому, Милосердному Богу, визволившему тебе, друже, з тяжкої неволі на світ Божий між нарід хрещений на надію всіх кохаючим щире Україну і всі братерські слов'янські народи!» [34, с. 88], – такими були звертання М. Костомарова.

3.2. Постать Т. Шевченка крізь призму автобіографії П. Куліша

Різномплановими та тривалими були творчі взаємини Т. Шевченка й П. Куліша. Дослідники виокремлюють декілька складників їхньої співпраці: Шевченкова рецепція творчості П. Куліша; П. Куліш як редактор і видавець

Шевченкових творів; Т. Шевченко в літературно-критичній оцінці П. Куліша; зміна бачення творчості Т. Шевченка в середині 1870-х років; художньо-літературний діалог П. Куліша з Т. Шевченком та ін. [Шевч.єнц, т. 3, с. 632–648]. Зміни літературно-естетичних ідеалів, зміни у світогляді П. Куліша – все це обумовлювало видозмінені потрактування творчості класика, його постаті загалом.

«Перечитуючи декілька разів тут у Петербурзі Вашого “Кобзаря” і “Гайдамаки”, – пише П. Куліш 25 липня 1846 р., – я від душі захоплювався ними і багато уривків виучив напам’ять, але в той же час спостеріг відчутніше, ніж раніше, і їх недоліки. Одні із Ваших недоліків – результат Вашої безтурботності, неохайності, лінивства або чогось подібного; інші від того, що ви надто багато покладаєтесь на природжені Ваші сили і мало намагались узгодити їх з мистецтвом, яке само по собі нище, але в єднанні з таким талантом, яким Бог обдарував Вас, могло би творити дива, дивовижніші тих, які воно творило в єднанні з талантом Пушкіна.

Ваші твори належать не тільки нашому часові, вони належать всій Україні і будуть говорити за неї вічно» [34, с. 40].

П. Куліш, друкуючи у другому томі альманаху «Записки о Южной Руси» (1857) поему «Наймичка» без вказівки автора, супроводив текст схвальним словом. У статті «Об отношении малороссийской словесности к общерусской. Эпилог к “Черной Раде”» (1857) відкидає мистецьку вартість творів Г. Квітки-Основ’яненка та Т. Шевченка, написаних російською мовою. «Лист III. Чого стоїть Шевченко jako поет народній» у складі «Листів з хутора» (1861) – патетичні міркування про Кобзаря як про українського поета й першого історика.

У 1868 р. у новоствореному часописі народовців «Правда», що виходив друком у Львові, П. Куліш анонімно опублікував автобіографічний текст «Жизнь Куліша».

Дуже тенденційно зобразив П. Куліш першу зустріч із Т. Шевченком: “Однажды кто-то входит к Кулишу в парусиновом пальто. –

“Здравствуйте!.. Угадайте – кто к вам?” – “Кто же еще, если не Шевченко?” (А сам никогда даже портрета Шевченко не видел.) – “Он и есть!.. Нет ли у вас рюмки водки?” и т. д. И началась беседа истых сечевиков, а потом уже и песни пошли. (У Шевченко был прекрасный голос, а Кулиш знал уйму песен.) Потом они ездили вместе в окрестности Киева, рисовали, варили рыбу за Днепром. Кулишу, однако, не очень нравилась грубоватость Шевченко; он прощал ему многие выходки, только уважая его талант. Шевченко, в свою очередь, не по вкусу был аристократизм Кулиша, о котором мы уже упоминали. Кулиш любил опрятность в одежде, порядок в вещах и в распорядке жизни; как девушка, не выносил он грубых слов, да и от него их никто не слышал. Так что сошлись, что называется, самый простецкий куренной сечевик и городской казак-кармазинник» [10, с. 140]. Як бачимо, автор мемуарів намагався презентувати себе представником вищої суспільної верстви. П. Куліш тут як втілення аристократичності на противагу грубим манерам Т. Шевченка. Таке дистанціювання, очевидно, пов'язане з прагненням автора тексту «Жизнь Куліша» похитнути авторитет Кобзаря, що розвинувся після його смерті до рівня культу, особливо на Галичині. З іншого боку, П. Куліш, який за життя Т. Шевченка завжди був у тіні його поетичної слави, прагнув постати у вигіднішому світлі.

Окрім того, в наведеній цитаті важливою є деталь про співоче обдарування Кобзаря: «У Шевченко был прекрасный голос» [10, с. 140]. Про співочий талант Т. Шевченка є чимало свідчень в описах весілля П. Куліша з О. Білозерською, на якому він був боярином; поет тоді зачарував усіх своїм прекрасним виконанням багатьох українських народних пісень, він був душею товариства. Як відомо з біографії, Т. Шевченко не тільки знав багатий фольклорний репертуар, а й умів імпровізувати в народнопісенному дусі. Та й поетична творчість Кобзаря не тільки наснажена фольклорно-міфологічними образами, темами,

мотивами, народна ритмомелодика часто формувала ритміку його віршованих текстів.

Ще раз у тексті «Жизнь Куліша».згадано Т. Шевченка у спогадах про діяльність Кирило-Мефодіївського братства: «Жизнь киевской украинской группы была насыщена высокими духовными интересами: этих просвещенных людей волновало все то, о чем Шевченко говорил в своей поэзии. Их помыслы охватывали интересы всего славянского мира; они глубоко понимали, что духовный статус украинского народа более чем любой другой может способствовать единению славянского мира. Вера в Христа и история славян согревали и освещали их подвижнический путь» [Восп о Тар Шевч, с. 141]. Саме в цей час, пише П. Куліш, Т. Шевченко створив «І мертвим, і живим...», «Єретик» та інші [10, с. 141].

У середині 1870-х років в поглядах П. Куліша на творчість Т. Шевченка відбулися зміни. Саме тоді він був під впливом польського публіциста М. Грабовського, тому переглянув свої ідеологічні погляди на козачину та гайдамачину, вважаючи тепер їх такими, що руйнували початки української культури та державності. Є. Нахлік зауважує, що П. Куліш тепер схвалює реформаторські та імперські дії Петра I й Катерини II. Т. Шевченка ж осуджує як співця Коліївщини та поета, який знеславлював цих імператорів «(2-й т. 3-томної “Истории воссоединения Руси”, СПб., 1874; худож.-публіцистично-історіософ. трактат “Мальована гайдамащина” у “Правді”: 1876. № 9–12). Обурення переважної більшості укр. патріотичної громадськості викликала відверто зневажлива переоцінка Шевченка у згаданому 2-му томі: мовляв, навіть у козацьких піснях про зруйнування Січі Катерина II – “Великий Світ наша мати, а вовсе не то, чем представила её нам полупьяная муза Шевченка. <...>. Никто не написал столько о Шевченке в похвальном смысле, сколько автор этой необработанной книги; но это не мешало ему видеть все недостатки распущенной музы Шевченка. Как необходимы были в своё время похвалы, так необходимо теперь показать медаль с обратной стороны”» (Кулиш П. А. История воссоединения Руси. СПб., 1874. Т. 2. С. 24)» [70, т. 3, с. 642].

Згодом П. Куліш, очевидно, шкодував, що так висловився проти Т. Шевченка, тому «поміщав його, поряд з М. Гоголем і М. Костомаровим, “в пантеоне наших талантливых соотечественников”» (Куліш П. А. 1885. С. 74) [70, т. 3, с. 642].

У 1880–1890-х роках ставлення П. Куліша до Т. Шевченка було неоднозначним. Є. Нахлік із цього приводу зауважує: «У спогадах під назвою “Історичне оповідання” (зб. “Хуторна поезія”, Л., 1882) зворушливо розказано про дружбу з Шевченком у серед. 1840-х, осуджено арешт і заслання їх обох царизмом 1847 за літ. й наук.-попул. твори, кваліфіковано Шевченка й О. Пушкіна рівновеликими “геніями слова” і з гордістю відзначено: “Тепер ся мужича дитина стоїть поруч дитини панської, поруч Пушкіна. І як усе чесне, усе благородне і високе умом в Росії іде слідом за Пушкіним, так усе, що єсть істинно людського на Україні, іде за стягом Шевченка”» [70, т. 3, с. 642].

Висновки до розділу 3

Спогади М. Костомарова та П. Куліша про Т. Шевченка можуть використовуватися в курсі шкільного вивчення творчості основоположника української літератури. У жанровому та стилістичному планах проаналізовані мемуари є різноплановими. Таку закономірність підтверджують тексти М. Костомарова «Слово над гробом Т. Г. Шевченко», «Воспоминание о двух малярах», спогади, які увійшли до празького двотомного видання «Кобзаря» (1876): однак всі вони мають спільні ідейні наративи: уникання українських акцентів і скерування до бачення творчості Т. Шевченка в російському контексті.

Спогади П. Куліша про Т. Шевченка, створені в різні періоди, відображають зміни його світоглядних орієнтирів. Після смерті Кобзаря бути першим в українському літературному процесі, очевидно, прагнув бути П. Куліш. Та авторитет Т. Шевченка набуває рівня культу. В такому контексті у творі «Жизнь Куліша» (1868) постає дуже тенденційний спогад про першу зустріч із Т. Шевченком як із представником низового козацтва.

У 1870-х П. Куліш схвалює реформаторські та імперські дії Петра I й Катерини II, а Т. Шевченка осуджує як співця Коліївщини та поета, що викривав сутність загарбницької політики імперії (2-й том «Истории воссоединения Руси», СПб., 1874).

Згодом П. Куліш розглядатиме творчість Т. Шевченка поруч із класиками М. Гоголем і М. Костомаровим.

Як бачимо, спогади М. Костомарова та П. Куліша про Т. Шевченка є не тільки багатим біографічним джерелом про життя Кобзаря, тут продемонстровано яскраві портрети мемуаристів і доби.

ВИСНОВКИ

Вивчення мемуарних джерел у шкільному курсі літератури має навчальні та виховні завдання. Завдяки залученню текстів художньо-документальної прози можна створити образ письменника, його внутрішнього життя, привідкрити таїну його творчості і взаємин із сучасниками. Культурно-історичні, суспільно-політичні особливості доби – ще один важливий складник мемуарної літератури.

Студіювання мемуарної літератури сприяє розвитку критичного мислення, формує вміння працювати з джерелами різного типу. Виховний потенціал мемуарної літератури – у прикладах високих зразків національної гідності, в розв'язанні важливих світоглядних, лінгвістичних, соціально-політичних завдань. Усе це сприятиме формуванню активної громадянської позиції.

Жанрові параметри мемуарів близькі до історичної прози, наукової біографії, документально-історичних нарисів, нотаток про події минулого, свідком чи учасником яких був автор; тут часто поєднуються авторська суб'єктивність та історична достовірність. Тому мемуаристику розглядають як явище художньо-документальної прози (non-fiction).

Популярними формами мемуарів є листи, щоденники, записники. Дещо складнішою жанровою формою є літературний портрет. Ю. Ковалів уважає, що есе Є. Маланюка, Ю. Шереха, У. Самчука та інших є близькими до мемуарів. Серед жанрів мемуаристики розглядають також усну оповідь, автобіографію, некролог. М. Коцюбинська виокремлює такі різновиди, як мемуарна есеїстика, мемуарна лірика, мемуарні хроніки, синтетичні документальні дослідження, родинна епопея, династичне вивчення діячів української культури.

Т. Шевченко започаткував новий етап розвитку українських мемуарів.

Спогади про Т. Шевченка, І. Франка, Лесю Українку, неокласиків, шістдесятників, діячів української діаспори допомагають сформулювати цілісне

уявлення про творчий шлях письменників, суспільно-політичні і культурно-історичні характеристики часу.

Жанр щоденника насамперед сприймається як особистісний текст, у якому переважає монологічна форма. Висновки Г. Костюка про 4 форми (гатунки) цього жанру (1) щоденники, які пишуть із розрахунком на публікацію; 2) глибоко особисті нотатки; 3) сухі докладні нотатки; 4) нотатки спостережень, тут записуються цікаві вислови, діалектна лексика, портретні характеристики і т. ін.; трапляються описи нових тем, сюжетів; а це властиво переважно письменникам) розвинуто в дисертації К. Танчин «Щоденник як форма самовираження письменника» (Тернопіль, 2005). Дослідниця виокремила такі типи щоденників: щоденник-свідчення; щоденник, породжений нарцисичними мотивами; щоденник – документ самоаналізу і самонавчання; щоденник – пам'ять про себе самого; щоденник як засіб психічної самотерапії.

Б. Рубчак вважає, що літературні щоденники письменників не тільки дають змогу побачити інтимні епізоди чи творчі таємниці, тут можливі прояви перевтілень, своєрідної гри.

Щоденник Т. Шевченка (12 червня 1857 р. – 13 липня 1858 р.). Текст створено в період, коли очікував на звільнення зі заслання, згодом – остаточних дозвільних документів, долав хворобу під час перебування в Москві і намагався адаптуватися в Петербурзі.

Різні частини тексту Шевченкового «Журналу» мають жанрові ознаки трохи щоденника, трохи подорожнього нотатника, трохи альбому, іноді нагадує антологію.

Очевидним є те, що Т. Шевченко орієнтувався принаймні на двох реальних читачів – М. Лазаревського та С. Гулака-Артемовського. У другий день ведення «Журналу», 13 червня 1857 р., цитатою із сучасного російського поета О. Кольцова про милих і щирих друзів Т. Шевченко розширює коло ймовірних читачів свого щоденника.

На думку Б. Рубчака, «Журнал» умовно можна поділити на чотири частини, враховуючи обставини та час його писання: 1) Новопетровське; 2) шлях Волгою до Нижнього Новгорода; 3) Нижній Новгород; 4) Москва і Петербург.

У структурі тексту виокремлюють низку під жанрів: лірична поезія в прозі, спогад, анекдот, фейлетон, подорожній нарис, літературний портрет, оповідання, ескіз повісті, політичний трактат, рецензія, есей.

Назкрізим є авторське «Я» в щоденнику. Та, за спостереженням Б. Рубчака, можна зауважити декілька масок поета: маску доброго солдата Швейка, маска мужнього Робінзона Крузо, маску невдалого коханця й нареченого П'єро.

Центральним перевтіленням авторського «Я» в «Журналі», на думку Б. Рубчака, є митець і поет. Із самоіронією пише Т. Шевченко про себе і як про поета, і як про художника.

На сторінках щоденника Т. Шевченко записав окремі свої новостворені поетичні тексти: триптих «Доля», «Муза», «Слава», «Сон» («На панщині пшеницю жала...»).

Проаналізований зміст підручників для 9 класу переважно засвідчує, що використання мемуарної літератури в навчальному процесі залучено недостатньо. До «Журналу» Т. Шевченка як джерела вивчення біографії письменника звертається увага в підручнику О. Слоновьовської та колективу співавторів.

У створенні мемуарного портрета Т. Шевченка доречно звернутися до текстів, написаних найближчими в оточенні письменника, – М. Костомаровим та П. Кулішем.

Мемуарні тексти М. Костомарова в жанровому та стилістичному планах дуже різнопланові: некролог «Слово над гробом Т. Г. Шевченко»; спогад-зіставлення «Спогади про двох малярів»; спогади, написані через 15 років після смерті поета, що увійшли до празького двотомного видання «Кобзаря»

(1876). Спільними є ідейні наративи: уникання українських акцентів і скерування до бачення творчості Т. Шевченка в російському контексті.

В автобіографічному творі «Жизнь Куліша» (1868), який був опублікований анонімно, постає дуже тенденційний спогад про першу зустріч із Т. Шевченком як із представником низового козацтва. У середині 1870-х років П. Куліш, будучи під впливом польського публіциста М. Грабовського, переглянув свої ідеологічні погляди на козаччину та гайдамаччину, вважаючи тепер їх руйнівниками української культури та державності. У другому томі «Истории воссоединения Руси» (1874) П. Куліш дозволить собі написати про напівп'яну музу Т. Шевченка, яка упереджено зображала російських можновладців. Та згодом вже буде розглядати творчість Т. Шевченка поруч із класиками М. Гоголем і М. Костомаровим.

Отже, спогади М. Костомарова та П. Куліша про свого великого сучасника є багатим біографічним джерелом і про Т. Шевченка, і про мемуаристів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авраменко О. Українська література: підручник для 9 класу закладів загальної середньої освіти. Київ: Грамота, 2022. 271 с.
URL: <https://shkola.in.ua/2527-ukrainska-literatura-9-klas-avramenko-2022.html>
2. Анцибор Д. Оніричний пласт у «Журналі» Т. Шевченка: кореляції з фольклорними прототипами. *Культурологічна думка*. 2014. №7. С.47–50.
3. Башманівська Л. Епістолярій Тараса Шевченка як об'єкт пошукового дослідження під час вивчення життєпису. *Волинь – Житомищина*. 2010. № 21. С. 258–266.
4. Бистрова О. Щоденник поета. Літературно-філософські мотиви. *Слово і час*. 1998. № 3. С. 32–35.
5. Білокінь О. На гострих гранях буття («спектаклі» в Шевченковому щоденнику). *Слово і час*. 1999. №11. С.23–26.
6. Бойко В. Щоденник Т. Шевченка як джерело вивчення біографії письменника. *Орієнтири національної освіти в умовах сьогодення*: зб. наук. пр. Міжнар. наук.-практ. конф. Вип.1 / ред. кол.: О. Й. Дем'янюк [та ін.]. Луцьк: ВІППО, 2024. С. 7–10. URL: <http://vippo.org.ua/files/conference/----1-1722282707878755.pdf>
7. Борзенко О. І., Лобусова О. В. Українська література: підручник для 9 класу закладів загальної середньої освіти / 2-ге видання, перероблене. Харків: Ранок, 2022. 276 с. URL: <https://shkola.in.ua/2529-ukrainska-literatura-9-klas-borzenko-2022.html>
8. Вертій О. Методика вивчення української літератури на сучасному етапі: основні ознаки і поняття. *Дивослово*. 2012. № 3. С. 51–57; № 4. С. 28–36.
9. Волошина Н. Вивчення біографії письменника в єдності з його творчістю. *Українська література в загальноосвітній школі*. 2003. № 8. С. 2–5.

- 10.Воспоминания о Тарасе Шевченко / составл. и примеч. В. С. Бородина и Н. Н. Павлюка, предисл. В. Е. Шубравского. Київ: Дніпро, 1988. 606 с. URL: <http://litopys.org.ua/shevchenko/vosp.htm> (дата звернення: 27.10.2024).
- 11.Галич О. Письменницькі мемуари в школі. Луганськ: Знання, 1999. 146 с.
- 12.Галич О. У вимірах non fiction: щоденники українських письменників ХХ століття : монографія. Луганськ: Знання, 2008. 200 с.
- 13.Гітін В. Спільні риси побудування Шевченкової прози та його «Журналу» (на матеріалі повісти «Художник»). *Світи Тараса Шевченка*: зб. статей до 185-річчя з дня народження поета. Нью-Йорк; Львів, 2001. С.165–180.
- 14.Державний стандарт базової середньої освіти. URL: <https://mon.gov.ua/osvita-2/zagalna-serednya-osvita/nova-ukrainska-shkola-2/derzhavniy-standart-bazovoi-serednoi-osviti>
- 15.Дзюба І. Тарас Шевченко. Життя і творчість. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 720 с.
- 16.Єсипенко Дмитро. Три контрасти в калейдоскопі Шевченкового «Журналу»: «лучезарный», «неудобозабываемый» і «любица». *Синопсис: текст, контекст, медіа*. 2021. 27 (1). С. 7–13. URL: <https://www.academia.edu/47581253/>
- 17.Єфремов С. Літературний автопортрет Шевченка. *Єфремов С. Літературно-критичні статті*. Київ: Дніпро, 1993. С. 254–280.
- 18.Єфремов С. Історія українського письменства. Київ: Femina, 1995. 685 с.
- 19.Закон України «Про освіту». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>
- 20.Ільків А.В. Жанр щоденника в українській літературі другої половини ХХ – початку ХХІ століть : автореф. дис. ...канд. філол. наук : 10.01.01 / Прикарпатський національний ун-т ім. Василя Стефаника. Івано-Франківськ, 2008. 20 с.
- 21.Історія української літератури ХІХ століття: у 2 кн. Кн. 1 / за ред. М. Г. Жулинського. Київ: Либідь, 2005. 656 с.

- 22.Кафлик О., Куц А. Методика вивчення життєпису письменників [Електронний ресурс]. URL: <http://oldconf.neasmo.org.ua/node/1406>(дата звернення: 27.10.2024).
- 23.Коваленко Л., Бернадська Н. Українська література: підручник для 9 класу закладів загальної середньої освіти / 2-ге видання, перероблене. Київ: Опіон, 2022. 299 с. URL: <https://shkola.in.ua/2530-ukrainska-literatura-9-klas-kovalenko-2022.html>
- 24.Колошук Н. «Ми бідні і страшенно глупі, але ми не “мізерні азіяти”...»: українське і чуже у щоденнику Юрія Луцького. *Слово і час*. 2014. № 7. С. 26–34.
- 25.Колошук Н. Г. Нефікційна проза: навч. посібник для закладів вищої освіти. Київ: Каравела, 2021. 332 с.
- 26.Космеда Т. А. Ego і Alter Ego Тараса Шевченка в комунікативному просторі щоденникового дискурсу: монографія. Дрогобич: Коло, 2012. 272 с.
- 27.Костомаров М. І. Слов'янська міфологія / упоряд., приміт. І. П. Бетко, А. М. Полотай; вступна ст. М. Т. Яценка. Київ: Либідь, 1994. 384 с.
- 28.Костомаров Н. И. Автобіографія. *Костомаров Н. И. Автобіографія. Бунт Стеньки Разина*. Київ: Наукова думка, 1992. С. 77–328.
- 29.Костюк Г. Записники Володимира Винниченка. *Винниченко В. Щоденник. Т. 1: 1911–1920 рр.* / редакція, вступна стаття і примітки Григорія Костюка. Едмонтон; Нью-Йорк: Видання Канадського Інституту Українських Студій і Комісії УВАН у США для вивчення і публікації спадщини Володимира Винниченка, 1980. С. 11–28. URL: <https://diasporiana.org.ua/memuari/7997-vinnichenko-v-shhodennik-t-1-1911-1920-rr/>
- 30.Коцюбинська М. Історія, оркестрована на людські голоси. Екзистенційне значення художньої документалістики для сучасної української літератури, Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 70 с.

- 31.Лебідь-Гребенюк Є. Жанровий зміст і проблематика щоденників літераторів ХІХ століття. *Літературознавчі студії*. 2020. Вип. 59. С. 99–112.
- 32.Лебідь-Гребенюк Є. «Картини плинного світу»: «Журнал» Тараса Шевченка в порівнянні зі щоденниками Аполлона Мокрицького і Льва Жемчужникова. *Слово і Час*. 2023. № 2. С. 18–33.
- 33.Лексикон загального та порівняльного літературознавства. Чернівці: Золоті литаври / гол. ред. А. Волков. 2001. 634 с.
- 34.Листи до Тараса Шевченка / упоряд. та коментарі В. С. Бородіна, В. П. Мовчанюка та ін. Київ: Наук. думка, 1993. 384 с. URL: <http://litopys.org.ua/shevchenko/lystydo.htm> (дата звернення: 27.10.2024).
- 35.Літературознавча енциклопедія : у 2 т. / авт.-уклад. Ю. І. Ковалів. Київ : ВЦ «Академія», 2007. Т. 1 : А – Л. 608 с.; Т. 2 : М – Я. 624 с.
- 36.Матвєєва О. Жанрова специфіка літературного щоденника. *Літературознавчі обрії*. Вип. 17. Київ, 2010. С.41–47.
- 37.Мимоход М. Вивчення мемуарів на уроках літератури у середніх класах [Електронний ресурс]. URL: <https://ukrlit.net/article1/1881.html> (дата звернення: 27.10.2024).
- 38.Мимоход М. Джерело пізнання І. Франка (використання мемуарів на уроках літератури). *Дивослово*. 2006. № 12. С. 11–15.
- 39.Мимоход М. «На дні моїх споминів»: вивчення мемуарів на уроках літератури у середніх класах. *Українська література в загальноосвітній школі*. 2006. № 1. С. 37–39.
- 40.Мимоход М. «Не бійся смутку, що пливе з великої любові»: Використання мемуарів на уроках української літератури в старших класах. *Українська література в загальноосвітній школі*. 2007. № 9. С. 15–19.
- 41.Меленчук О. Коментування персоналій у листуванні та щоденнику Т. Шевченка: досвід С. Єфремова. *Слово і Час*. 2019. № 5. С. 65–72.

- 42.Момот Н. Журнал Т.Шевченка в контексті розвитку європейської традиції. *Т. Шевченко і світова культура: матеріали Всеукраїнської науково-методичної конференції* (Сімферополь, 2004). Київ: Грамота, 2004. С. 101–106.
- 43.Момот Н. Шевченків щоденник: жанрова гетерогенність як стратегія тексту. *Слово і час*. 2005. № 3. С. 20–28.
- 44.Момот Н. М. Щоденник Т.Шевченка як творчо-психологічний та жанровий феномен: автореф. дис. канд. філол. наук: спец. 10.01.01“Українська література”. Кіровоград, 2006. 15 с.
- 45.Овдійчук Л. Василь Стус як особистість: вивчення життєпису митця на основі критичного осмислення мемуарів, листів, документів. *Українська мова і література школі*. 2018. № 2. С. 19–25.
- 46.Овдійчук Л. М. Особливості вивчення мемуаристики на засадах інтеграції у процесі підготовки майбутніх учителів української мови та літератури. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psycholog.* 2020. VIII (95), Issue: 239, Nov. P. 37–39. URL: https://dspace.megu.edu.ua:8443/jspui/bitstream/123456789/4203/1/2020-ped_psy_viii_239_95-37-39.pdf
- 47.Пахаренко В. Шкільне шевченкознавство: навч. посіб. Черкаси : Брама-Україна, 2007. 256 с.
- 48.Поліщук В. Рецепція російського (московського) у прозовій спадщині Тараса Шевченка (повісті, щоденник, листи). *Українська мова та література*. 1999. Ч. 46. С. 1–2.
- 49.Пустовіт В. Ю. Вивчення письменницької мемуаристики на уроках літератури: формування національної гідності молоді. *Вивчаємо українську мову та літературу*. 2010. № 25. С. 4–11.
- 50.Пустовіт В. Ю. Методичні аспекти інноваційного вивчення біографії письменника в школі. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 16: Творча особистість учителя: проблеми теорії і практики*. 2013. Вип. 20. С. 174–177.

- 51.Радзикевич В. Духове обличчя Шевченка в світлі його щоденника. *Альманах «Гомону України» на рік 1962*. Торонто; Онтаріо: Накладом Видавництва «Гомін України». С. 86–95.
URL: <https://diasporiana.org.ua/periodika/10868-almanah-kalendar-gomonu-ukrayini-na-1962-rik/>
- 52.Рарицький О. Художньо-документальна проза українських шестидесятників: жанровий аспект: навч.-метод. посіб. Кам'янець-Подільський: Друкарня Рута, 2020. 146 с.
- 53.Рарицький О. А. Художньо-документальна проза українських шістдесятників: жанрова специфіка і поетика: дис. ... д-ра філол. наук: 10.01.01, 10.01.06 / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2017. 412 с.
- 54.Рубчак Б. Живописаний Шевченко («Журнал» як текст). *Світи Тараса Шевченка*: зб. статей до 175-річчя з дня народження поета. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто; Львів, 1991. С.65–90.
- 55.Садова Л. Літературно-критичні оцінки у щоденнику і листах Т. Г. Шевченка (форми і способи їх вияву). *Збірник праць 27 наук. шевченківської конференції*. Київ: Наук. думка, 1989. С. 160–177.
- 56.Самі про себе: автобіографії видатних українців XIX-го століття / редакція Юрія Луцького. Нью-Йорк: Українська Вільна Академія Наук у США, 1989. 327 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/memuari/7443-sami-pro-sebe-avtobiografiyi-vidatnih-ukrayintsiv-hih-go-stolittya/>
- 57.Сидорук Н. Методика використання мемуарних джерел при вивченні життєпису і творчості письменників української діаспори. *Методичний пошук учителя-словесника*: зб. наук.-метод. ст. студентів і магістрантів / за ред. О. Куцевол. Вип. 1. Вінниця, 2009. Вип. 1. С. 103–108. URL: <http://surl.li/opsom>
- 58.Сирко І. Генеза жанру щоденника: історіографічний огляд. *Українська мова*. 2013. № 4. С. 93–102.
- 59.Слоньовська, О. В., Мафтин, Н. В., Вівчарик, Н. М., Курінна, Н. С., Шевчук, Л. Т. Українська література 9 клас: підручник для 9 класу

- закладів загальної середньої освіти. Київ: Літера ЛТД, 2022. URL: <https://shkola.in.ua/2531-ukrainska-literatura-9-klas-slonovska-2022.html>
60. Спогади про Тараса Шевченка / упоряд. і приміт. В. С. Бородіна і М. М. Павлюка; передм. В. Є. Шубравського. Київ: Дніпро, 1982. 547 с.
61. Стахнюк Н. Щоденник письменника: аспекти дослідження. *Слово і Час*. 2019. № 7. С. 97–104.
62. Танчин К. Щоденник як форма самовираження письменника: автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.01.06 / Тернопільський нац. пед. ун-т ім. Володимира Гнатюка. Тернопіль, 2005. 20 с. URL: <https://referatu.net.ua/referats/7569/162617>
63. Толстенкова М. «Високих літ високий лет» (Сучасна мемуаристика на уроках української літератури у старших класах. *Дивослово*. 2011. № 1. С. 16–20.
64. УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА. 5–9 класи. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів / авторський колектив: Р. В. Мовчан, О. М. Івасюк, Л. І. Кавун, О. І. Неживий. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-5-9-klas/onovlennya-12-2017/na-sajt-ukrayinska-literatura-5-9-z-chervonimdoc-2.pdf>
65. Федурко М. Онімний простір Шевченкового щоденника: інтелектуальний вимір. *НЗ ТНПУ. Сер: Мовознавство*. 1(27) 2017. С. 304–308.
66. Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. *Франко І. Збір. творів: у 50 т. Т. 41*. Київ: Наук. думка, 1984. С. 194–470.
67. Чижевський Д. Історія української літератури (від початків до доби реалізму). Тернопіль: Феміна, 1994. 479 с.
68. Шевельов Ю. Критика поетичним словом. ЗНТШ. Т. 214: Світи Тараса Шевченка: збірник статей до 175-річчя з дня народження поета / ред. Л. М. Залеська Онишкевич [та ін.]. Нью-Йорк; Сідней; Торонто; Львів: Накладом Т-ва імені Шевченка, 1991. С. 1–19.

- 69.Шевельов Ю. Кулішеві листи і Куліш у листах. *Вибрані листи Пантелеймона Куліша, українською мовою писані* / редакція Юрія Луцького; передмова Юрія Шевельова. Нью-Йорк; Торонто: УВАН у США, 1984. С. 19–57. URL: <https://diasporiana.org.ua/ukrainica/8599-vibrani-listi-panteleymona-kulisha-ukrayinskoyu-movoyu-pisani/>
- 70.Шевченківська енциклопедія: в 6 т. / ред. колегія: М. Г. Жулинський (голова), М. П. Бондар, О. В. Боронь (відп. секретар), С. А. Гальченко, П. Ю. Гриценко, І. М. Дзюба, Р. Я. Пилипчук, Г. А. Скрипник, В. Л. Смілянська (заступник голови), Д. В. Стус, Н. П. Чамата. Київ, 2012, 2013, 2015. URL: <http://www.ilnan.gov.ua/index.php/uk/pro-instytut/shevchenko>
- 71.Шевченко Т. Зібрання творів: у 6 т. Київ: Наукова думка, 2003.
- 72.Шевченко Т. Повне зібрання творів / Під загальною редакцією акад. С.Єфремова. Т.IV. Щоденні записки: Журнал. [Текст. Первісні варіанти. Коментарій. Редакція і вступна стаття С. Єфремова]. Київ: Вид. УАН, 1927. 787 с. URL: https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=00002636
- 73.Шеховцова О.В. Щоденник як жанр мемуарної літератури: історія розвитку. *Вісник Луганського національного університету ім.Т. Шевченка*. 2009. № 18 (181). С. 181–186.
74. Шовкопляс Г. Є. Використання матеріалів спогадів і мемуарів під час вивчення біографії письменника. *Українська мова й література в школах України*. 2016. № 7/8. С. 36–43.
- 75.Царик Л. Творча біографія Уласа Самчука як чинник формування життєвого досвіду і соціокультурного становлення студентів та школярів. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Літературознавство*. Тернопіль, 2020. Вип. 52. С. 156–168. URL: <http://dspace.tnpu.edu.ua/handle/123456789/23818>